Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың май 25 среда № 122 (13722)

1925 чылда үдезилеттингеп. Өртээ 3 көпеек.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының тоску сессиязы Кремльге эртенгиниң 10 шакта эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң каттышкан хуралы-биле дүүн ажыттынган.

«Чурттуң экономиказын хөгжүдерингe кооперацияның ролюнуң болгаш ССРЭ-ге кооперация дугайында» хоойлу төлевилелиниң дугайында» илеткелди СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат Н. И. Рыжков кылган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының тоску сессиязы

КООПЕРАЦИЯ — ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ КҮЧҮЛҮГ БЫРАЗЫ

Ниитилелдиң социал-экономиктиг болгаш угаан-бодал ажыл-ишчи хөвүнү болгаш ажыл-ишчи сагыш сальыштарынган эде тургузарының хөгжүлдезин эде тургузарының айтырыгларын херек кылырга шиитпирлээриниң үечедазынче чурт шилчип киргеп. Күрүне эрге-чагыргазының дээди органы—ССРЭ-ниң Дээди Соведи бодунуң ээлчеглиг сессиязынга май 24-те чыглып келгеш, чүгле улус ажыл-агыйынга эвес, харындаа ажыл-ишчи бүргүнге, ооң кол хереглелдеринге болгаш эрге-ажыктарынга үндезин үжүр-дүзалыг амыдыралды эде тургузарының түгүла айтырыгларын чугаалажып турары дүрүм ёзугаар чүүл болуп. Ооң иштинде кооперацияның дениичи концепциязын амыдыралга катап тургузары болгаш боттандырып чорудары бирги чергениң үжүр-дүзалыг болуп турар.

Партияның XXVII съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырып чорударынга ажыл-ишчи хөвүнү болгаш ажыл-ишчи сагыш сальыштарынган-даа. «Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга СЭКП ТК-ның Тезистериниң төлевилелиниң дугайында» айтырыгны чугаалажып көрген СЭКП ТК-ның амчаа болган Пленумунуң документилеринде илереттинген амыдыралдың байдалының ниити идепкейжээнинден депутаттар билип турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының тоску сессиязы Кремльге эртенгиниң 10 шакта Эвидел Совединиң болгаш Националдар Совединиң каттышкан хуралы-биле ажыттынган.

Эштер М. С. Горбачев, В. И. Воротников, А. А. Громыко, Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. П. Никонов, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, М. С. Соломенцев, В. М. Чебриков, Э. А. Шеварднадзе, В. В. Щербицкий, А. Н. Яковлев, П. Н. Демичев, В. И. Долгих, Ю. Д. Маслюков, Г. П. Разумовский, Ю. Ф. Соловьев, В. Н. Талызин, Д. Т. Язов, О. Д. Бакланов, А. П. Бирюкова, А. Ф. Добрынин, А. И. Лукьянов, В. А. Медведев, И. В. Капитонов оларыг депутаттар болгаш авлчылар адыш часкаашкыны-биле уткааннар.

Хуралды ажыткаш, Националдар Совединиң Даргазы А. Э. Восс сессияга чугаалажып көөрү-биле дараазында айтырыгларны киирип турарын дыңнаткан:

1. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң составында өскерлиишкиннер дугайында.

2. ССРЭ-ге Кооперация дугайында ССРЭ Хоойлузүүнүң төлевилелиниң дугайында.

3. СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлериниң дүүштүр чурттарга болгаш культура амыдырал тудуунуң программазын күүседирии хандырар талазы-биле совет болгаш ажыл-агый органнарының ажылының дугайында.

4. ССРЭ-ниң Дээди судунуң ажыл-чорудулгазының дугайында отчёт.

5. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чардыктарын бадылаар дугайында.

Хүннүң ол айтырыгларын, а ол ышкаш сессияның ажылының чүрүмүн чаңгыс үн-биле бадылаан.

Хүн айтырыгның бирги айтырыгының талазы-биле сёстуу СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары депутат **Е. К. Лигачёвка** берген.

ССР Эвилелиниң Дээди Совединиң Президиумунуң составынга чамдык өскерилгелер дугайында дараазында санал-/ды партия Төп Комитединиң, Төлөөлекчилер чөвүлелиниң өмүнээзинден киирерин чепшээрел көрүкер.

Баштай Президиум Даргазының оралакчыларының дугайында хоорай талазы-биле Тургустунуң келген практика ёзугаар ССР Эвилелиниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының оралакчыларынга ол эвилелдешкен республикаларның Дээди Совединиң Президиумнарының Даргалары болуп турары сиперге билдингир болгай. Амгы үеде мурнунда Узбек, Литва эвилелдешкен республикаларның Дээди Совединиң Президиумнарының Даргалары болуп ажыдып ап турар. Чогаадыкчы, инициативачи ажылдаар болгаш бүдүрүлгени интенсификастап тургаш хөгжүдер чорудар бирги чергеде тургустунган. Бүдүрүлгелериниң бот-тускайлаң чорууның бедээни, бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын бүдүрүлгелерни ындыг янзылыг ажылдаарынче албадай берген, ол бүгү баштайгы үре-түңнелдерни бере берген.

Ниитилел бүдүрүлгезиниң ажыктыг чоруунуң темплиерни кескүзүү-биле бедээн. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң бедээни ооң күсели-биле национал орулганың бүгү өзүлдезин аң турарывыс кара чаңгыс фактор болу берген. Үгет-пүрде болгаш көдээ ажыл-агыйда продукцияның немелде өзүлдезин база-ла ооң күсели-биле ап турар бис. Тудугда болгаш транспортта ажылдың немелде хемчээли база-ла оон алдынып турар. Хөй-хөй чылдарда бүдүрүлгеге колдап турган чарыгдалдар механизми ам-даа ажып эртинмээн, ындыг болзажок ону эдип елырының хемчеглери алдынып турар. Улус ажыл-агыйын үндезини-биле эде тургузарынче угланыышкын алдынган.

Социал амыдыралда улуг өскерлиишкиннер болуп турар. Ооң материалдыг базазын быжыглаарынга болгаш калбартырынга курлавырлар тускайлаарының эрги аргаларының практиказын чайлаткан. Социал амыдыралды мурнай хөгжүдер сорулга кескү апарган. Хамыктың мурнунда эң чугула чидиг айтырыгларның бирээзи — чурттаагга бажыңының айтырында илдең өскерилгелер кеступ келген. Беш чылдың ийи чылында чурттаага бажыңын тудар талазы-биле өзүлдевис мурнуку он чыл дургузунда чедип ап көрбээнивис түңнелди берген.

Кижилерниң бот-боттарынга харылзаалаарының талазы-биле айтырыгларда кескү хамытыгдар болган. Кижилер боттарын эң деп биле берген, коллективтерде демократтыг эгелээшкиннер быжыглып, күш-ажылчы болгаш социал идепкей өзүп турар. База бир чугула чүүл болза эде тургустунгушкунга кижилерниң бүзурелиниң хүн бүрү өзүп турары. Ол дээрге партияның чонну, бүгү ниитилелди шын орук-биле башкарып бар чоруурун көргүзүп турар.

Ындыг-даа болза СЭКП ТК-ның апрель (1985 ч.) Пленумунуң, партияның XXVII съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр көрдүнген түүлдерни долуузу-биле боттандырып шыдаваан бис деп, Н. И. Рыжков демдеглээн. Эрткен үениң таптаашкынының күжү ам-даа улуг. Эрткен он-он чылдар дургузунда мөөнеттинген шаптараазынарны дамчыштыр эде тургустунушкун бодунга орукту күшбиле ажыдып ап турар экономиканың ындыг звеноларын аразаа эвес.

Ылаңгыя эртем-техниктиг депшилге талазы-биле программаның боттанышкыны дүүредип турар. Ооң быжыг эвези чамдык адырларда, ылаңгыя кол рольду ойнап турар машина тудуушкунунда мурнуку хөвээр дээрзи билдинип турар. Курлавыр хамналгазының сорулгалары ындыг-ла дүрген шиитпирлеттинмейн турар, ол чорук улус ажыл-агыйының ажылын таарыштырарынга багай салдар чедирип турар. Чурттакчы чонның төлээр аргага өзүп орар негелдезиниң айтырыы онза чидиг айтырыг болуп артпышаан. Чонның хереглел барааннарын, ылаңгыя ашчем барааннарын бүдүрерин өстүрери-биле ук айтырыг сырый холбаалыг. Беш чылдың ийи чылының дургузунда чурттакчы чонга 22 миллиард рубльдиң бараанын чедир сатпаан. Төлевирлиг ачы-дузазы—4,5 миллиард рубльге. Бо бүгү чүүлдер ниитилелдиң экономиказынга болгаш социал амыдыралынга дыка багай чүүлду тывылдырган.

Он ийиги беш чылды саңхөөнүң дыка сандаргай байдалында эгелээн бис. Ооң байдалы ам-даа чогумчалыг эвес. Карылгалыг ажылдан турар бүдүрүлгелерниң саны хөй. Чамдык адырлар болгаш бүдүрүлгелер чүгле күрүне дотациязының ачызы-биле бораланып турар, ажыл-агыйжы эвес чоруктар-биле демиселде кескү өскерилгелер чедип алдынмаан.

Бо беш чылдың сорулгаларын тодарадып турда барымдаалап көрбээни чамдык чүүлдерниң үржүүндан экономиктиг байдал чидигленген дээрээн маңаа немээр херек. Оларның аразында — бистиң үндүр садар аргавыстың үндезини болуп турар продукцияның делегей рыногунда конъюктураның бакшыраны.

Айтырыглар хөй, оларны шиитпирлээриниң чүгле эң баштайгы базымнары амдыызында кылдынган. Улус ажылагыйын эжиидер талазы-биле ажылды чүткүлдүг уламчылаар, экономиканы түрүм хөгжүдер, ону өзүлдениң чаа шынарынче үндүрер херек. Бүгү будүрүлгелериниң чартыынган хөй кезии бо чылын долу бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның байдалдарында ажылдап турар. Ол бүгү чүүлдер бистиң экономикавыстың кол сектору — күрүне секторун хөгжүдерингe чаа шынарны киирер, ооң потенциалдыг аргаларын улам долу ажыдар болгаш ооң-биле чүрттүң экономиктиг күчүзүн күштелдирер ужурлуг.

Чүгле экономиканың күрүне секторун бүгү талалыг хөгжүдерииң күсели-биле эвес, улус ажыл-агыйын эде тургузарының нарын болгаш улуг хемчээлдиг сорулгаларын шиитпирлээр ужурлуг бис дээрзиниң шүүт билдингирин иletкелчи демдеглээн. Бо хөреккө социалистиг ажыл-агыйның, хамыктың мурнунда кооперация дээн ышкаш ындыг ажыктыг хевирлериниң хөй талаларын ажыглаары эрежөк чугула.

Ооң бедик ажыктыг болуп турар чылдагаанын билип алыры берге эвес. Кооперацияның эң кол онзагай талазы чүл дээрге, ажылчы чонның тывынгыр болгаш чогаадыкчы идепкейин илередириниң, экономиктиг болгаш социал чорудулгаларны демократтыг үндезинге чайгылыш чок боттандырарын дорт эрелеп башкарарынга оларны хаара тударының эргежөк чугула хөй-ниитичи хевири боол турары болуур. Бир эвес айтырыгны политиктиг туруштан көөр болза, ооң ёзугаар социалистиг утка-шынары ында.

Организастаашкын дугайында база бир чүүл бар. Бистиң экономикавыстың үндезинин тургузуп турар улуг болгаш ажоок улуг күрүне будүрүлгелерин аңгы-аңгы талалыг, харын-даа дүрген өскерлир негелде хандырар кылдыр эде кылыры чиик эвес. Ыңчангаш эде кылдыныычал болгаш өскертип болур структуралыг, рынокче, оларның продукциязын хереглекчиже угландырган бичe болгаш ортумак будүрүлгелерни дүрген хөгжүдерингe бүгү байдалдарны тургузары эргежөк чугула-дыр. Маңаа хамыктың мурнунда улус ажыл-агыйының негелделериңге болгаш чурттакчы чонның хереглелдерингe таарыштыр дүрген шилчий бээри, ол негелделерни хандырары дээш ылап сочуургалдыг болуру чугула. Ындыг шимченгир чорук болгаш сонуургал кооперацияда бүрүн бар. Оон аңгыда, кижини ол будүрүлгениң боттуг ээзи кылдыр хевирлеп, ооң угаан-бодал күжүн болгаш чогаадыкчы аргаларын ажыдып турар.

Эде тургустунуушкун-биле болгаш күрүнениң экономиктиг секторунга ажыл-агыйны чорударының демократтыг методтары-биле тудуш холбашкан кооператив шимчээшкинин дамчыштыр чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинде дыка хөй таарымча чок чүүлдерни ажып эртеринге боттуг аргаларның ажыттынып турар чылдагааны ында. Эде тургустунуушкунуң бирги черде турар эң кол сорулгазы — чурттакчы чонның аътчемгe, баразынарга болгаш ачы-дузага негелделарин долу хандырар сорулганы кыска хугсаада шиитпирлээр арганы тургусканындан кооперация баштайгыларның одургунда барган. Ооң-биле чергелештир дүүгедээшкинниң ол күчүлүг фактору болу берген.

Бөгүн бис кооператив шимчээшкинниң экономикажe болгаш ниитилел амыдыралының өске-даа чугула адырларынче уламна ханызы-биле кирип турарынга кескүзүү-биле бүзүреп турар бис. Ажыл-агыйны чорударының кооператив хевириниң бодунда бистиң чаа экономиктиг угаан бодаашкын деп адаар чүүлүвүс кирген.

Ооң-биле кады партияның XXVII съездизиниң кооперацияга хамаарыштыр ажылдап кылган политиктиг угланыышкыны турбуже, төпте-даа, чер-черде-даа ажыл-агыйның хөй-хөй удуртукчуларының, партия, совет ажылдакчыларның, эртемден-экономистерниң азы манагының ханы утказып ыыттавайн турары-биле, азы кооперацияның хөгжүлдезинге дорту-биле удурланып турарынга болганчокла таваржып турар бис. Кооператив системазының «ийиги сортунун», ооң перспектива чогунун дугайында эргижирээн дорганы чигзиниглиг барымдаалар-биле камгалаарын уламчылап турар. Ындыг удурланыышкынны социализмниң марксисти-ленинчи теориязының «арыынын» дугайында сагыш човаашкын-биле хаая эвес чажырып турар.

Ындыг турушту үнелеп тура, оратор ында социализм дугайында бижыглып тургустунуп келген шын эвес көрүүшкүн ам-даа колдап турар деп чугаалаан. Чамдык кижилерге оларның принципиалдыг чорук кылдыр коргузуп турар ана-ла идээргек чорук социалистиг ажыл-агыйны чорударының хевирлериниң болгаш аргаларының дугайында ленинчи өөредигни объективтии-биле көөрүүге шаптыктап турар. Ындыг чорук садыг-саарылганың үнделгезинге баравн-акша солчулгазының болгаш экономиктиг маргылдаа-чарыштың байдалынга кооперативниң дээштиг хөгжүдерииң шиитпирлиг негелдезиниң дугайында чугаа болуп турда, ол онзазы-биле илереп үнүп турар. Ооң-биле кады ол принциптерге кооператив шимчээшкинин катап тургузарының хол орүү туруп турар. Чүгле баравн-акша харылзааларын дамчыштыр кооперативны хөгжүдер болгаш ооң үндезинингe рубльдиң үнезин катап тургузар, рынокту экономидин болур. Кооператив шимчээшкинниң алыс утказының дугайында ленинчи концепцияның кол өзээ ында.

Хөй-хөй чыдар иштинде кооперация дугайында ленинчи чүүлдерни болгаш айтыышкынарны каржызы-биле үреп келген. Ооң орнунга эргелеп башкарылганың дужаал чагырар аргаларын тургузуп турган. Херек кырында кооперативны болгаш өөрүнүң кооператив хевирин күрүнении болдурган. Амгы үеде партия чуртка кооператив шимчээшкинин катап тургузарының, болгаш бүгү талалыг хөгжүдерииң айтырыын чидии-биле тургузуп турар. СЭКП Төп Комитеди болгаш чазак кооперация — улус ажыл-агыйынга база ниитизиле ниитилел системазынга тудуш ханы болгаш объективтиг эргежөк чугула кезээ болурун барымдаалап турар.

Ниитилел амыдыралының хөй талаларынга солуттунмас боол турар кооперацияның кол хүүзэлгелерин тодаратканы, амгы үеде эң-не янзыбүрү хевирлерге ажыктыыбиле, дүрген төмплер-биле болгаш бүгү чөрлерге кооператив шимчээшкинниң хөгжүүрүнге бүгү байдалдарның барын болгаш ооң эргежөк чугулазының дугайында түңнелди оратор кылган. Кооператив ажыл-чорудулгазын калбартыры— модага эзэлгелиг хүндүлээшкин, политиканың түр када өскерлиишкини эвес, а социал-экономиктиг чаартылгаларның төлевилеттинген оруу-биле бистиң улам ыкай бүрүнгээрлап шимчээриниске эргежөк чугула негелде.

ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөрү-биле киирген Кооперация дугайында хоойлуның төлевилелди кооперативтерниң тургустунуп келген эрге байдалын үндезинибиле өскертиргээр деп, ооң ыкай Н. И. Рыжков медеглээн, Хоойлу болза оларның кооператив бүдүжүн болгаш кооператив демократиязының кол принциптерии долуузу-биле катап тургузар. Ол бистиң экономикавыстың бүгү талаларынга эң-не янзы-бүрү кооперативтерни тургузарынга халбак делгемнер ажыдар, кооперацияның улам ыкай өзүлдезинге күчүлүг идиг болур, ону шынар талазы-биле чаа денделче кадруул үндүрер, миллион-миллион совет кижилерни экономика болгаш социал-амыдырал талазын хөгжүдерингe киириштирер арганы бээр.

Социалистиг экономиканың күрүне сектору-биле кады кооперацияның эде тургустунуушкунуның шынап-ла деп эргелиг болгаш идепкейлиг кежигүнү боду бээри кончуг чугула. Ооң хөгжүүр үжүрлуг принциптерии хоойлу өзүгаар быжыглаары ынчангаш негеттинип келген. Оларның эң колдары — эки түрө өзүлүү, ажыл-агый талазы-биле бот-тускайланы, бот-эргелел, кооператив өөрүүнге дээп болбазы.

Бодунуң ажылының утпаныышкынын шилип алырынга кооперативтерге эң кадбак эргени бээр. Бодунуң күжүн ажыглаарынга од кодээ ажыл-агый азы үлетпүр будүрүлгези, ачы-дуза чедирилгези, угаан-бодал азы нелтередикчи ажыл-чорудулга хамаанчокка кызыгаарлаттынмаан турда, ол ажылчы чонның инициативазын болгаш бот-тускайлаң чоруун чүгле ынчан кооперация калбартыр. Ындыг политика ажыл-херектин эрге-ажыктарынга долуузу-биле дүгжүп турар.

Бистиң хоойлужудулгавыстың хөгжүлдезин диригг практиканың мурнап турарының дугайында тезисти оратор саннар-биле бадыткаан. Хоойлу ам-даа хүүзэп алдынмаан, а кооперативтерни адаандан инициатива-биле тургузуп турар болгаш янзы-бүрү талаларда чедиишкинниг-биле ажылдап турар. Хоойлу төлевилелин парлап үндүргениниң соонда үеде, өскээр чугаалаарга, үш айдан эвээш үеде, чуртта барык-ла 6 муң кооперативтерни организастап тургускан, а эрткен будун чартык чыл иштинде чүгле 14 муң кооперативтерни тургускан. Ол чорудулга төпке болгаш чер-черге организакчы база экономиктиг ажылды кайы хире дүргени-биле, дээштии-биле чорудуп турар болдур, ол ооң-даа дүрген чоруур. Чер-черлерде чамдыкта кооперативтерге дузалавайн, а кандыг-даа үндезини чок шаптыктаашкыннарны кылып турар.

Кооперативтерни тургузар дугайында төлевилелде чүүл принципиалдыг чүгула үжүрдүзалыг болуп турар. Ону кылырынга ам совет, ажыл-агый болгаш өске-даа органнарның тускай чөпшээрели херек чок болу берген. Ону хамаатыларның күсели-биле чүгле эки түрө эгелээшкин өзүгаар тургузар.

[Уланчызы 2-гн арында].

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң он бирги чыыжыныың тоскү сессиязы

ЧУРТТУҢ ЭКОНОМИКАЗЫН ХӨГЖҮДЕРИНГЕ КООПЕРАЦИЯНЫҢ РОЛЮНУҢ БОЛГАШ ССРЭ-ГЕ КООПЕРАЦИЯ ДУГАЙЫНДА ХООЙЛУ ТӨЛЕВИЛЕЛИНИҢ ДУГАЙЫНДА

[Эгези 1-ги арыында]

Кооператив бүрүзү Кооперация дугайында хоойлуга үндезилээш, ажылдап кылган устав төлевилелдиг болганда, улус депутаттарының үк чер Советиниң күүскомунга ону шаптыктаашкын чокка даңзыладып алыр эргелиг. Кооперативтер тургузарының херээнге бюрократсыг дазылдарны ыңдыг янзы үзе тыртып турар.

Кооператив шимчээшкинигиниң хөгжүлдезинге идигни берип турар эң чугула принциптиг магадылал болза, бүрүнү-биле эки туралы чорук болур. Ынчаарга ол чугле кооперативти тургузарда эвес, харын кооперативче киреринге болгаш оон үнериңге база ыңдыг.

Эки тура барымдаалаар чорук—ол дээрге аналаа кыйгырыг эвес-тир. Ол дээрге херек кырында боттуг эрге нормативнээзи-дир, ону хажык чок сагыыр үжүрлүг. Кижилерни кодээрге күш-биле тудуп, кооперативтен үнериниң болдунар аргазын бербейин, чурттап турган черинден ышнызыларны, еске-даа эргежок чугула документилерни бербейин турган уе турганын билир болгай бис. Ынчалзажок бөгүн-даа кижилерни кооперативке турар кылдыр албадап турар чорук-тар эвээш эвес-тир. Ындыг практиканы шиитпирлиг бүрүү шаанар үжүрлүг.

Бистиң чуртувуска кооперация болза, кижи бүрүзүнүң кооперацияже киреринге оруу ажыттынган эң-не таарымчалыг байдалдарга хостуу-биле хөгжээн турар үжүрлүг. Ынчалзажок ыңдыг медээлер кээп турар-дыр: чамдык черлерге кооперативтер тургузарының аргазын бербейин турар. Ынчаарга даштындан киирге чугумчалыг болгу дег сыдаг-биле чажыртынып алгаш шаптыктап турар: экономиканың күрүне секторундан кооперативче ажылның күжүнүң шилчий бээрин болдуруп болбас дээр аянныг. Ол хей, мегехоозун сылдаглаашкын-дыр деп, иletkelчи онзалап демдеглээн. Бир эвес, кым-бир кижи күрүне будүрүлгезинден-даа азы кооперативтен-даа үнүп чоруп турар чүве болза, ол дээрге күш-ажылдың, амыдыралдың байдалдары азы ажыл төлевири аңаа таарышпас болганы ол-дур. Ынчангаш мында ажыл-херекте чүү таарымча чок болуп турарын дээрзин ылаптыг тодаргайлап киир херек. Экономиканың ийи сектору дең эргелиг. Хоойлу төлевилелинде баш удур көрдүнгени ышкаш, хамааты бүрүзү кооператив ажылдарны бөзин чежени бижээн дээр! Ынчалзажок еске кандыг-даа айтырыгдан артык хей будаашкыннар ында болуп турар. 30 чылдардан эгелээш, кооператив анчуун ийиги чергении, социал талазы-биле долу үнелиг эвес, болдунар аргалары бүрүнү-биле төнген анчу деп чарлай берген. Шак ыңдыг үндезиниби-биле шын эвес бодалдарның үржүүндан үк анчуну ниити улустуң, күрүнениң анчузунуң деңнелинге чедир «кедүрери» барык-ла чартык чүс чыл дургузунда чадаттыынын келген. Шак ыңдыг теоретиктиг үзелбодалдарның ойлук чок уркуктары экизи-биле биилинигир болгай. Чижээ, кодээ ажылагыйга ол үржүктар черден оспаксараарына, ниитиниң анчузунге хамаарылгалыг болурунуң медерелиниң чидериңге, будүрүлгениң түңнелдеринге хүүда сонуургалдыг болурунуң чидериңге чедирген. А оон түңнелинде —ылаңгыя Россияның төп областырына кедээге кижилер чайгылыш чок эвээжеп турган. Хереглеп ниитилелдериниң кежигүннери-даа бодунуң ан-чузунуң эзлери эвес апарган.

Кооператив анчузун быжыглаарынче, оон эрге камгаланын күштелдиреринче угланган принципиалдыг чугула чүүлдер Хоойлу төлевилелинде бар болуп турар. Ам кооперативтиң анчу-херекгизин оон кежигүннериниң ниити хураның чөпшээрели чокка хамаарып алыр. а ол ышкаш күрүне, кооператив база еске-даа будүрүлгелерге, организацияларга болгаш хамаатыларга дамчыдып бээр үжүр чок. Мурнунда канчаар кылып турганын бүгүде билир бол-гай. Чер-черниң органнары ботгарының туразы-биле кооперативтиң хереңгилерин оон чөпшээрели чокка-ла устаттыкердүнген ажыл-чорудулгабиле холбашпаан еске сорулгаларга ажыглап турган. Кайы-бир колхоз бичии-ле кедүрүп, ере-ширеден адырлып эгелээрге-ле, аңаа дораан үндүруг онаал эгелээр турду. Чижээ, эрткен чылын Молдав ССР-ниң Черненко районунуң РАУК-у орулга чок болгаш карылгалыг ажыл-агыйларга сан-хөө дузанамчызын көргүзери-биле Октябрьның 50 чылы аттыг колхозтуң агар санындан 174 муң рубльди бодунуң күрлавыры кылдыр шилчидип алган турган. Ону колхозтуң кежигүннериниң ниити хуралының чөпшээрели чокка кылган. Ол чижектиг фактылар хереглеп кооперациязында-даа бар.

Кооперативтиң кежигүннеринің үезинде ертектерниң деңнели хамыктың мурнунда барааннарның рынокка продукциязыңга кооператорлар биле хереглекчилерниң аразында холбаазындан хамааржыр. Мында черле хоойлу-дүрүм талазы-биле шыкгыы негелде бар. Кооператив болза, продукциязын бодунга карылгалыг кылдыр сайгарып тургаш, чогумчалыг кылдыр хөгжүй албас-ла болгай. Оон-биле кады садып алыкчы кижи бараанның ажыктыг шынарынга база бодунуң орулгаларынга дүүшпес ертек-биле төлевес. Өскээр чугаалаарга, хереглекчи биле продукцияның будүрүкчүзүнүң эрге-ажыктарын деңнел дөмейлештирер хереглел биле саналдарның принцивин ертектер доктаадып тургузуп турар үеде кииристирер.

Ол принципти үрээри, ертектер доктаадып тургузарга волюнтаризм-даа будүрүлгениң өзүлдезин моондактай бээрин амыдырал бадыткан көргускен. Оон түңнелинде чамдык бараннар хөвартай бээр болгаш акша саарылгазы үрелир. Ынчангаш рынокка ажылдаар кооперативтерге ертектер доктаадып тургузар талазы-биле калбак эргелерни Хоойлунуң төлевилелинде киирген чылдагааны-даа ол.

Өртектерни күрүне таарыштырып доктаадыраның кызыгаарын Хоойлу харын угда тодаралдыр. Бирээде, колхоз азы еске бир кооператив бодунуң будүрген продукциязын күрүне чагыын күүсеткен кылдыр сайгарып турар таварылгаларда ертектерни төпчүткен кылдыр доктаадыр. Ийиде, бир эвес кооператив продукция белеткээрде күрүне курлавырындан берген чиг этти ажыглап турар болза, ол ертектерни ажыглаар. Адак сөөлүнде, үште, төпчүткен чурум ёзугаар кооперативке үндүрүп берген продуктуларны садыгларда күрүне ертектери үүрмектеп садар ертектерни үндезини болган турар үжүрлүг.

Баш удур шыңгыы санап каан ертектер-биле хостуг доктаадып каан ертектерни холбаштырары социалистиг конкуренциянық байдалдеринда бараннар будүреринең болгаш ачы-дузаны калбартыынга кооперацияга немелде ыдигни бээри чугаажок. Эң чидин-биле хереглеттинип туоар продукцияларның хевирлери-биле рынокту элбекшидер арганы ол бээр болгаш оон-биле чергелештир ертектерниң экономикага үндезилеттинген деңнелин деткий бээр. Өскээр чугаалаарга, чоннуң хереглелдеринге дүгжүп турар рынокка кирип чүүрер мөөң барааннарны таарыштырары— ертектерни контрольдаарының эң-не ажыктыг, туруштуг болгаш идегелдиг аргазы ол-дур.

Орулгаларын хуузунда хуваарынче кооперативтерниң эргезинин дугайында дүрүмну Хоойлу төлевилелинде ханы демократчы туруш-биле чогаадып тургускан. Экономиктиг механизмниң шак ыңдыг демократчызы хамыктың мурнунда мынчаар илереттинген, кооператорларның күш-ажылының төлевириниң деңнели кирип алган орулгаларындан болгаш чедип алдынган алыс түңнелге хууда күш-ажылчы үлүүн барымдаалап шыңгыы тургусканында. Маңаа кижи бүрүзү кылганын барымдаалап төлевир алыр.

Кооперацияның чаа хевирлери хөгжүп турар баштайгы амгы үе-чадада хажыдыышкыннар билдингир-ле бар боол турар. Ылаңгыя экономиканың таарымча чок зона деп санап турар зоназында, продукцияны тып алыры берге зонада ажылдап турар кооперативтерде ажылдап ап турар акша-шалың чамдыкта үндезин чок улуг боол турар. Ол акша-шалыңны онза улуг күш үндүрүп тургаш, онза бедик будүрүкчүлүг ажылдап турган чедип албайн, а рынокта байдалдарны, садыгда болгаш еске-даа чедимче чок чүүлдерни ажыглап алгаш, оон-биле ойнай берек чедип ап турар. Шак оон кол чылдагааннары —дыка хөй барааннар-биле рынокту элбекшитпейн, олутпай ажылдап, а чамдыкта харын-даа бистиң олча-ажык үндүрүү хавырар системавыстың чүнү-даа кылып шыдавайн турарының түңнели-дир. Чогум-на ынчангаш оон-биле холбаштыр кооператорларның ажылдап алган акша-шалыңындан өзүлделіг олча-ажык үндүрүүн тыртары Хоойлу төлевилелинде көрдүнген деп, Н. И. Рыжков демдеглээн. Олча-ажык үндүрүүнүң байдалга таарышкан политиказы — күрүнеиң холунда идегелдиг башкарыкчы. Чүгүле хереглелдиң барааннарын хөйнү бүдүреринге ол идигни бээр болгаш улуг-ла хереглел чок еске бараанарны будүрерин кызыгаарлаар арганы ол бээр. Хууда ажылдап алыр акша-шалыңга олча-ажык үндүрүүнүң өзүлделиг хемчээлин ажыглаары рынокка садар боттарының бараанарыгга ертектерин чиигедиринче оларны албадап турар деп, кооперативтерниң дуржулгалыг удуртукчулары безин ам бадыткан турар апарган.

Кооперативтиң ниити орулгаларынан олча-ажык үндүрүүнүң эң куду доктаамал хемчээлин доктаатказ. Акша-шалыңның өзүлделиг үндүрүг төлевири-биле дүүштүр орулгаларның хөй кезиин будүрүлгени калбартырынга болгаш модернизастаарынга, продукцияны экижидеринге коллективтиң социал хереглелиниң киириштирериңге оп ажыктыг боол турар. Моон хамыктың мурнунда кооператорлар боттары ойнап алыр. Оларның продукциязы-даа улам шынарлыг чаржалажыр аргалыг болу бээр ийик. Ынчан өзүлделиг үндүрүгнү эң бедик акша-шалыңдан тыртып эгелээрги билдингир болгай.

Олча-ажык үндүрүүн онаарының хүлээп алдынган деп-шилгелиг системазын чугаалажып көрүп турар үеде ол эмин эрттир таарымчалыг болган турарын, кооперативтериң онзагай байдалдарын болгаш хевирлерин, оларның будүрүп турары продукциязының ертектерин өөренип көрген турар үжүрлүг деп демдеглеп турган. Шынап-ла харын, бир эвес кооператив бодунуң кылыгларын күрүне ертээ-биле сайгарып турар ийикле, азы ажылды будүрүп база ачы-дуза чедирип турар чүве болза, кооператорларга үндүрүг онаарын күрүне будүрүлгелериниң ажылчыннарынга болгаш. албан-хаакчыларынга үндүрүг онаары дег боттандырып чорудары чөптүг болгу дег. Бүгү чон чугаалажып көрген соонда Хоойлу төлевилелин чедир ажылдап кылып турар үеде ол болгаш еске-даа саналдарны өөренип көрген чүве.

Үндүрүг тыртып алыр ставкаларның хемчээлиниң дугайында саналдарга хамаарыштыр, чугаалап каар бодап турар чүве болза, кооперация хөгжүлдезинің чоруп турар үезинде чүүл-бүрү өскерлиишкиннерни өөренип көрүп тургаш, рынокка барааннарның, ачы-дузаның канчаар саарлып сайгарының турарын доктаамал сайгарып көрүп тургаш, а ол ышкаш кооперативтерниң янзы-бүрү кевирлериниң ажыл-чорудулгазын барымдаалап тургаш, кооператив шимчээшкинниниң эрге-ажыынга болгаш ниитилелде социал чөптүг чорук-тун принциптеринге дүгжүп турар шиитпирлерни хүлээп алыр апаар.

Ол ышкаш сан-хөөге, саналжылгаларга болгаш чээлиге хамаарышкан чамдык чаа хөх негелделерни Хоойлу төлевилелинде киирген. Оларның алыс үткээ чүү дизе, артык чурумчудуушкуннардан болгаш харагалзаашкыннардан кооперативтер хостаттынар бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның байдалдарында доктар-моондек чок ажылдаар арганы алыр.

Хамыктың мурнунда кооперативтерниң банкылар-биле аразында харылзаалар үндезинги-биле ескерлир. Ол харылзаалар ам чугле керээге үндезилеттинип тургустунар. Банк системазының ажылын байдалга таарыштыр тургузар, чээлиг бериишкининиң ажыктыын бедидери-биле кооператив секторунга саналжылга-сан-хөө төптерин, боторулга-чарылгалыг кооперативтиң банкыларын, камгаладылга кылыр кооператив эштежилгелерин тургузарынче дидим базар херек. Ынчалза-даа банк шыңгыы контролер боол турган-даа болгаш артар-даа ужурлуг. Банк мурнунга, а ол ышкаш бюджет болгаш хандырыкчылар мурнунга боттарының хүлээглелерин албан күүсеткен турарын кооперативтерден моон соңгаар-даа негээри банкының хүлээглези. Мында чурум кончуг шыңгыы. Бир эвес кооператив санажылга талазыбиле бодунуң хүлээглезин хажыдып турул бээр болза, ол кооперативти төлээр шинээзи чок деп чарлап болур, а оон-биле кандыг-даа харылзаа үзүлгени ол болур.

Бодунуң бүгү-ле өнчү-хөреңгизининң талазы-биле ереширези дээш кооперативтиң харылысалгазының дугайында шыңгыы негелдени Хоойлу төлевилелинде көрген. Өскээр чугаалаарга, ол өнчүхөреңгини садып сайгарып каапгар — карылгалыг ажылдап турар кооператив ажылдаар-даа эргези чок болур, чүгле узуткаар апаар. Ол бүгү ажыл-агыйны кооперативте өзүзү-биле чорударының бүдүүжүнге база долу бот-тускайлаң чоруктуң байдалдарында ажылдың принциптеринге харыылап турар.

Будүрүлге болгаш социал хөгжүлдеге сан-хөө курлавырларын ажыглаарының чуруму элээн бөдүүнүүр. Колхозтарга болгаш еске-даа кооперативтерге бодунуң эт-хөреңгизин тургузуп алырынга немелде агралары берген. Үнелиг саазыннарны болгаш акцияларны сатканының күселиг-биле үстүнде чөрлер боттарының хереглелдеринге кооператив кежигүннериниң база хөлезилеринп ажылдап турерларының акша шыгжамырларын, ол ышкаш будүрүлгелериниң болгаш организацияларның акша-хөреңгилерин боттарының хереглелдеринге ажыглап болур эргелиг болган.

Илеткелчи оон ыңай кооперативтерниң материал-техниктиг хандырылгазы, дашты-кы экономиктиг ажыл-чорудулга, эртем-техниктиг депшилгеге идиг беришкини, долгандыр турар бойдусту, камгалаары, социал айтырыглар, күрүнениң талазындан кооперативтерге деткимче дээш ажыл-агый чорудулгазының еске-даа айтырыгларынга доктааган. Кодээ ажыл-агыйның, хереглекчилерниң, бараннар будүрүлгезиниң болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң дээн ышкаш кооперацияның чамдык хевирлериниң онзагай чүүлдерин айыткан.

Кооперацияга ажыл-агыйны чорударының кол принциптери амгы үеде социализмни сайзырадырының ниити концепциязында кирип турар экономиканы эргелеп башкарарының чаа байдалының уланчызы болуп турар. Бөгүн улус ажыл-агыйынга экономиктиг реформаны, демократчыдылга чорудулгазын улам хаңылаткан түдүм, ажыл-агыйны башкарарының социалистиг системазының чаа экономиктиг моделин тургузарынче бис уламна моокшулаар бис дээрзин улам тодазы-биле билген турар бис деп, илеткелчи демдеглээн. Оон ниити хевирлерни тодаран кел чыдар.

Олар дараазында эң кол чүүлдер-биле тодараттынар:

Бирээде, күрүнениң, кооперацияның, хууда база хөйниити организацияларының өнчүзүнүң — өнчүнүң аңгыаңгы хевирлериниң турарыбиле база оларның ханы холбаазылыг болуру-биле;

ийиде, бот-орулга-чарылга эң бедик хөгжөзи турар аренда харылзааларының калбак хөгжүлдезинге үндезилээш күрүнениң болгаш кооперацияның өнчүзүн ажыглаарынга шынар талазы-биле чаа угланыышкыннар-биле. Күрүне ынчан будүрүлгениң чөпсек-херекселдерин, бойдус курлавырларын база өнчүзү кылдыр арттырбышаан, оларның чамдыызын, чүүл-даа мурнунда ортумек болгаш үүрмек будүрүлгелерни, күрүнениң болгаш кооператив будүрүлгелериниң күш-ажылчы коллективтериниң аренда биле;

үште, күрүне болгаш кооператив будүрүлгелери, социалистиг бараан будүрүкчүтерниң аразынга күштүг конкурент тыптыр. Социалистиг конкуренцияның хөгжүлдезинде чугула үе ол. Кооперация дугайында хоойлуну хүлээп алыры-биле оон принциптери хоойлужуттуунуп быжыглар.

Колхоз шимчээшкинининде кооперация үндезиннерин быжыглаарының болгаш хөгжүдериниң айтырыгларынче улуг кичээнгейни Н. И. Рыжков үгландырган. Чурттуң экономиказында кооперация шимчээшкини-биле холбашкан үндезин таартылгалар чүнүү-даа мурнунда кедээ ажыл-агый ышкаш ындыг амыдыралчы чугула адырга үндезин ескерилгелерге чедирер ужурлуг деп, ол чугаалаан. Ол чоннуң чаагай чоруун Бедидериниче угланган партиянық стратегтиг угланышкынының эң төвүнде туруп турар. Мында хөй чүүл эң нарын айтырыглар мөөнгелген.

Колхозтарның будүрүлге баазазының быжыглаары дээш эвээш эвес чүүлдер соолгу чылдарда кылдынган. Оон кадында оларның дыка хөйүнде тургустунган күчүлерниң бериичези ам-даа куду болуп артпышаан. Шөлдерниң болгаш фермаларның продукция бээри оожум бедип орар. Колхозтарның банкыга ерези дыка улуг хемчээлдерде чөткен. Тускайлап берип турар акша-хөреңгилер-биле түңнелдерниң аразында таарымча чок чүүлдежишкин чурттуң экономиказын нарын байдалга тургузуп турар. Ол дээрге кол кезиинде кооперацияның эң чугула принциптерин хажытканының, херекке албайн турганының түңнели болган. Оларны катап тургузары дээрге колхоз шимчээшкинининиң улам ыңайгы хөгжүлдезиниң кол сорулгазын шиитпирлээри, эде тургустунуушкунга чугула салыыштыкыны киирери ол болур деп, оратор демдеглээн.

Кооперация дугайында хоойлунуң кол утказы — колхозчу таваржыннарның чогаадыкчы ачраларын ажыдары, шөлдерниң дүжүткүрүн, фермаларның продуктулуун сокгеаал чок бедидериниче чүткүлдү оттуруп, көдээниң социал айтырыгларын шиитпирлээрин хандырып турар шак ындыг байдалдарны болгаш магадылалдарны тургузарыдыр. Чугаа болза чүнүң-даа мурнунда эргелеп башкарылганың чаңчылчаан таарымча чок методтарын ажып эртериниң, колхозтарга оларның кооперация шынарын эгидериниң, колхоз демократиязын катап тургузарының дугайында боон турар.

Будүрүлге структуразын шилип алырынга хамаарыштыр кызыгаарлаашкыннарны дүжүрүп турар. Колхозтарга көдээ ажыл-агый-биле чергелештир продукция ажылдап кылырын, чоннуң хереглел барааннарын болгаш үлетпүр продукциязын будүрерин, садыгпаашкынны, янзы-бүрү ачы-дуза чедирилгезин киириштир ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирлерин кылыр эргени берген. А будүрүлге чорудуун организастаарынга кооперация, арендалыг коллективтиг, өг-бүле керээзиниң аргаларын колдады шилип ап турар.

Күш-ажылчы коллективтер ам чер участоктарын болгаш кол фондуларны хуусаалыг арендага алыр эргелиг, Оон эрткеш колхозтар болгаш совхозтар оларга керээлиг эге үндезинге продукцияны бот-башкарылгалыг сайгарарын; оларның эргезинде ертып турар арыг орулганы ботгарының күзээни-биле ажыглаарын банкыга азы сан-хөө-санажылга төвүнге санны ажыдарын чөпшээрел болур аргалыг. Ынчангаш колхозтарның болгаш совхозтарның эге кооперативтерден тургустунган бүдүн кооперативче шилчилгези ышкаш ындыг чүүл боттанып, Продукция ажылдап кылырының, көдээ ажылагыйның ус-тывыш будүрүлгезиниң, будүрүлге-техниктиг болгаш агрохимиктиг хандырылганың, көдээ ажыл-агый болгаш еске-даа техниканы хөлезилээриниң, хууда дузалал ажыл-агыйын демнежип чорударының болгаш еске-даа чүүлдер талазы-биле кооперативтерни тургузарынга база улуг аргалар тургустунар. Кооперацияның хөй янзы хевирлиг болуру агроүлетпүр будүрүлгезиниң эң таарымчалыг структуразын шилип тургузар арганы берип турар.

Колхозтар — чурттуң агроүлетпүр комплексининиң чарылбас чугула кезээ, олар оон тургустунган кезектериле хөй талалыг харылзаалыг. Колхозтарның ажылагыйлар аразының янзы-бүрү каттыжыышкынынарына киреринид эргежок чугулазы болгаш дорт ажыктыы илден. Ынчалзажок маңаа-даа ындыг каттыжыышкынынарды административтиг арга-биле албадаарының чаңчылыынан ойталаар херек деп, оратор ойгакан. Каттыжыышкынга кирер бе азы кирбес бе деп айтырыгны колхозтар боттары шиитпирлезин. Ажыл-агыйга экономиктиг ажыктыын-даа, ниитилелге эргежок чугулазында-даа боттары санап көрзүннер.

Колхозчуларның IV Бүгүзвилел съездизинге, хөй санныг чагааларга болгаш парлалгага үнген чүүлдерге кедээ ажыл-агый продукциязын садарының планнаашкынынга колхозтарның эргелерин Хоойлу төлевилелинге улам ылаптыг тодаргайларының дугаайында айтырыгны тургузуп турган. Үстүүртөн дагзын каан күрчагыг күрдужаал боон хуулга бээр боор дээн чижектиг дадагалзаашкыннар үнүп турган. Ам төлевилелдиң ескерткен эдилгезинде колхозтарның кедээ ажыл-агый продукциязын белеткеп база ажылдап кылып турар будүрүлгелер болгаш организациялар-биле хамаарылгаларын ескээр тодаратказ — ажылагыйлар белеткелчилер болгаш ажылдап кылыкчылар.

[Улаачызы 3-ку арыында].

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының тоскy сессиязы

ЧУРТТУҢ ЭКОНОМИКАЗЫН ХӨГЖҮДЕРИНГЕ КООПЕРАЦИЯНЫҢ РОЛЮНУҢ БОЛГАШ ССРЭ-ГЕ КООПЕРАЦИЯ ДУГАЙЫНДА ХООЙЛУ ТӨЛЕВИЛЕЛИНИҢ ДУГАЙЫНДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

биле оларга продукция садарының керээлерин эки турачы эге үндезинге чарар. Олер оон ашыда продукциязын боттарының күзээни-биле эске кандыг-даа хереглекчилерге болгаш колхоз рынокталрынга сайгарып болур.

А күрчагыгга хамаарыштыр алыр болза, оларны алган бүдүрүлгелер болгаш организациялар оларга продукцияны колхозтар садар кылдыр ындыг идиглиг ажылдаар ужурлуг. Ол идиг бериишкини өртектер системазын, продукцияның магадылаттынган сайгарылгазын хандырарын, материал-техниктиг курлавырларны эргежок чугула хемчээлдерге тускайлап бээрин болгаш эске-даа экономиктиг аргаларны дамчыштыр боттанып ужурлуг.

Күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш колхозтарның аразында экономиктиг харылзааларның системазынга көдээ ажылагый продукциязынга өртек тургузулгазы онзагай черни ээлеп турар. Мында дыка хөй айтыырлар мөөнелген. Өртектер системазы бүдүрүлгениң ниитилелге эргежок чугула чарыгдалдарының деңнелин херек кырында илередир болгаш көдээ ажыл-агый продуктуларын дең чергелиг создуургага байдалдарны тургузар ужурлуг. Үндезилелдиг өртектер—ол дээрге оон-даа кады көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чурттуң агаар-бойдус зоналарының айыы-биле таарыштыр тургузарынга быжык экономиктиг база база болур.

Специализастаан зоналарны тургузарының эргежок чугулазы болгаш аргаларының бары илдең. Ынчаарга экономиктиг негелделер база билдингир: тус-тус зона бүрүзүнде эң таарымча чок байдалдарда турар колхозтарның болгаш совхозтарның кол-кол бараанныг продуктулар бүдүрериниң чарыгдалдарын өртектер дуглаан турар ужурлуг. Оон-биле чергелектир дээрге байдалдарда турар ажыл-агыйлар чогуур рент төлевирлерин киирер ужурлуг. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин зоналар айыы-биле специализастаарының айтырыы— ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның агроүлетпүркүркомнары и ы ң ажыл-чорудулгазының эң чугула айтырыы болур. Ону шын болгаш боттуг шинтпирлээринден ажыл-агый чорудулгазының экономиктиг механизминиң ажыктыы, дээштии улуг хамаарыылгалыг. Бо чүүлдерни удурутулга болдургаш, садып алыр өртектерни сайзыраңгайжыдарын боттандырып чорудар ужурлуг бис.

Колхозтарда ап турар орулганың хуваалдазының принципгериниң дугайында чугаалап тура, илеткелчи амгы ажыл-агый механизми күшажыд төлевириниң фондузун тургузарын колхозтарның ап турар орулгазының деңнелинден дорт хамаарыылгалыг кылдыр кылыр арганы берип турар деп демделээн. Колхозтар долу бот-орулга-чарылганың болгаш бот-ажыланыышкынның байдалдарында ажыл-чорудулганы боттандырып тура, орулганы хуваарының үезинде боттарының хереглелдерини бар турар аргалары-биле дүүштүрүп көөр хүлээлгелиг. Бөгүнде байдалбиле үш муң колхозта күшажыл төлевири оларның ниити орулгазын бөзин ажып турар. Күрүне моон соңгаар боттарының акша-көрөкгилериниң шаа-биле чурттап шыдавас амыдыралды деткивес, ажыл-агыйжы эвес чоруктардан каражаны төлеп шыдавас. Ол дээрге эде тургустунуушкүннүң боттуг чүүлү-дүр. Ол дугайын Хоойлу төлевилелинде эң тодаргайы-биле бижээн.

Черге — көдээ ажыл-агыйның эң кол бүдүрүлгезинге ээ ёзулуг хумагалыг чоруук хандыртынмаан шаанда кандыг-даа экономиктиг механизм чайгаар-ла бедик орулганы бериптер деп болбас. Чер дээштиг ажыглаттынзын дээш ону арендага бээрин чаа хоойлуда чөпшээрээн. Бистиң парлалгавыска чер ажылдыгларның бодунуң күш-ажылының түңнелдеригге сонуургалын бедидериниң эң чугула чепсээ болур аренда керээзиниң дугайында медээлер көстүп келирге, мындыг чигзиниишкиннер база дыңналып келди: черни арендага бээри бистиң аграр политикавыска таарышпас, социализмниң үндезиннеригге дээп турар чүүл-дүр дээн чижектиг сезиниишкинер турду.

Мооң-биле холбаштыр оратор черни арендага бээрин пәртия болгаш Совет күрүне буруу шаппайн келген деп сагындырган. А харын-даа ону 20 чылдарның төнчүзүнге чедир боттуг ажыглап келген болгаш ол Россияның чер ажылын чүгле катап тургузарынга эвес, а чер ажыглалының дээштиин бедидеригге безин эки салдарын чедирген. Амгы үеде черни хумагалап кадагалаары, үнүш-дүжүткүрүн бедидери, кандыг-даа хевирге, ооң иштинде арендага-даа болза, ээ ёзу-биле чөп ажыглаары ышкаш ындыг чугула сорулга чок. Маңаа кол-ла чүве—тарылга шөлдери болгаш көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлер тараачынга болгаш чуртка эң улуг ажыкты берген турары, ол чүгле амгы салгалга эвес, а бистиң ачы-үреви-ске бараан болган турары.

Хүүзүнда дузалал ажыл-агыйлары ышкаш, бодунга сонуургалдыг ындыг адырны көдээ ажыл-агый кооперациязы кичээнгейден дешкаарладып болбас үжурлуг. Бо талазы-биле ажыл амгы үеде кылдыныл эгелээн. Хоойлу төлевилели бо оруукка улуг чаа аргаларны ажыдып турар. Ам керээлиг үндезиннер ёзугаар кижилерге чер участоктарын берип, оларны болбаазырадып кылыр талазы-биле дузалап, үрезиннер, мал чемнери, аныяк малдар-биле хандырып, еске-даа ачы-дузаны чедирип болур. Ындыг ажылдар ээдээш эвес немелде продукцияны бээр апаар.

Колхоз шимчээшкинингге кооператив үндезиннериниң хөгжүп келген төөгүзүүнүң түңнелдерин илеткелчи үндурбүшаан, чүгле көдээ ажыл-агый кооперациязының дугайында чүгле кезек эвес, харын-даа еске-даа бүгү чүүлдери көдээде кооперативтерге бүрүнү-биле хамаарыжып турар деп онзалап демделээн.

Хереглел кооперациязының ажыл-чорудулгазында четпестерни оратор аналитеп айытпышаан, Хоойлунуң хөй чүүлдери хереглекчилер ниитилелдерин катап тургузарынче, бүрүн бот-тускайлаң чорукка, бот-орулга-чарылгага болгаш бот-акшаланыышкынга үндезилээш, оларның хөгжүлдезин хандырарынче угланган деп онзалап демделээн. Хереглекчилер ниитилелдерин катап тургузар, районнарның кооперативтер ниитилелдериниң ролюн бедидер талазы-биле практиктиг ажыл амгы үеде чугула ужур-дузалыг болуп турар деп, илеткелчи чугаалаан. Ол ажылды оларның эргелерин болгаш хүлээлгелерин, а ол ышкаш областерның, крайларның, республикаларның хереглекчилер ниитилелдериниң болгаш Центросоюзтуң эргелерин база хүлээлгелерин эде көөрүнден болгаш үндезини-биле ескертириндең, оларның аразынга харылзааларны эде тургузарынган эгелээрги чугула. Системаның эге звеноларының ажыл-чорудулгазынга үстүнде турар звилелдерниң холгаарлаашкының, чагырып дужаар болгаш үүрмек хайгаарал кылыр чоруктарны, кооперативтиг боттабашкарылга органнарын холгаарлап солуурун бүрүн чайладыры амгы үеде онза чугула.

Кооператив ажыл-агыйын хөгжүдериниң бүгү айтырыгларын эге звеноларга, хуучу-кежигүннер, оларның хуралдары болгаш соңгулдалыг күүсекчибашкарыкчы органнары боттары шинтпирлээр ужурлуг. Экономиктиг методтарга болгаш көрээ харылзааларынга үндезилээш, шинтпирлээр дээрзи черле билдингир. Аңаа идегелдиг эрге-хоойлу үндезиннерин болгаш магадылалдарны Хоойлу тургузуп турар.

Хоойлунуң ажыдып берип турары чаа аргаларга хереглел кооперациязы даянмышаан, аъш-чем айтырыын шинтпирлээрингге болгаш чонның хандырылгазын экижидерынге боттуг салыышкынын киирер ужурлуг.

Бүдүрүлгениң болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң адырларынга хамаарышкан кооперация айтырыгларынга Н. И. Рыжков доктаавышаан, кооператив шимчээшкинингде ол үланыышкынның кайгамчык улуг чугула ужур-дузазын демделээн. Кооперативтерниң калбак четкизи экономиканың күрүне сектору-биле кады ажылдажып тургаш, хереглелдиг болгаш хандырып садарының аразында үзүктелиишкинни кыска хуусаада чайладыр арганы бээр. Продукцияның бүдүрүлге-техниктиг ужур-дузалыг хөй хевирлерин кылып үндүрер, тудугну чорудар, ээдээш түүлүг кылыгларны белеткээр талазы-биле кооперативтерниң ролю база улуг. Ол чүүлдерни улуг бүдүрүлгелерниң кылырының ажыы ээдээш, а кооперативтерге ажыктыг болуп турар.

Кооперативтерни тургузары кызыы сорулга эвес, а бараннар болгаш ачы-дуза чедирилгези-биле рыноктуң хандырарының, оон, түңнелинде —ол бараннарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң өртектерин чиигедириниң күчүлүг аргазы-дыр. Ынчалзажок боттарының аразынга адаанчарыштыг хөй кооперативтер бар турда, ону чедип ап болур. Кооперативти тургузары, харын-даа ооң ажылын организастаары амгы үеде белен эвес дээрзин амыдырал хереченлеп турар. Кооператив шимчээшкинингге үлегерни көргүзер болгу дег Москвада безин чаа тургустунган кооперативтерни хөй-хөй районнар Советтери, харын-даа Москооркүүском, бажыңнар-биле хандырарынга кылдыныл болур чүүлдерни ыракта чедир кылбаан, чиг этти, материалдарны болгаш дериг-херекселдерни оларның алырынга дузалавайн турар. Боттарының уставтарын бүрүткеткен Москваның кооперативтериниң чүгле ортаа кезиинден бичии-ле хөйү ажылдап эгелээн.

Көдээ черлерге болгаш бичежек хоорайларга бараннарны бүдүрер болгаш ачы-дуза чедирер талазы-биле кооперативтерни организастаары көңгүс уттундурган. Ындыг байдалдың боттуг чылдагаанын тывары берге дээрзин айтыр херек. Экономиктиг ажыл-чорудулганың чаа хевирлериниг хамаарыштыр чер-чер органнарының сезиниишкини хамык ажылды моондактап турар ышкаш-тыр.

Хоорайларда болгаш көдээде кооперативтерниң материал-техниктиг хандырылгазы улам чугула ужур-дузалыг болуп турар. Күрүне бүдүрүлгелериниң мөөнээзии яңзы-бүрү материалдыг үнелиг чүүлдерниң улуг курлавырларын ажыглаар боттуг арганы хамыктың мурнунда оларга амгы үеде тыпсыр херек. ССРЭ-ниң Күрхандырылга органнары кооперативтерге улуг дузаны чедирер ужурлуг. Олар садыглаарынга өөренип алыр, инициативтиг болуур, курлавырларны дүрген илередир, бүдүрүлгелерде артыкшылдыг чиг эттин, материалдарның болгаш бүдүрүлге артынчыларының дугайында информацияны экижидер, ол бараннарның дотаамал ажылдаар делгелге-садыын органи-застаар хүлээлгелиг.

Улус депутаттарыныың черчер Советтери болза экономиканың кооператив секторунуң хөгжүлдезин башкарар, ону социалистиг тургузуушкунның күчүлүг чепсээ болдурар ужурлуг деп, илеткелчи медеглээн. Чонның эрге-чагыргазының эң-не хөй төлээлекчилериг органы болур чогум..на олар эргелерин болгаш аргаларын бүрүн ажыглавышаан, эде тургустунуушкунның кол угланыышкыннарынга бистиң күштеривисти көөдедир массалыг характерни кооперацияга хандырар ужурлуг.

Чаа Хоойлунуң чаартыкчы ёзузу чаңгыс хепке таптагган чоруктуң кандыг-даа хевиринге, кампания сундуушкунунга, бодалдың болгаш ажылдаарының дөгейленген чорууңга көңгүс дүүшпес. Кооператив шимчээшкининиң боттуг, хөгжүп орар организмин бюрократизмниң моондаа бооп туда бээрин эң-не эгезинден бээр болдурбазы кол чүүл болуп турар. Бүгү ажылды тодаргай, бүгү тала-биле бодамчалыг организастаар херек. Аъш-чем продуктулары, үлеттүр бараннары-биле, регион бүрүзүнге амыдырал болгаш еске-даа ачы-дуза чедирилгезинге хереглелдерни хандырарын хамыктың мурнунда экижидер кооперативтерни бирги ээлчегде тургузары көрдүнүп турар.

Хоорайларда болгаш көдээде кооперативтерниң материал-техниктиг хандырылгазы улам чугула ужур-дузалыг болуп турар. Күрүне бүдүрүлгелериниң мөөнээзии яңзы-бүрү материалдыг үнелиг чүүлдерниң улуг курлавырларын ажыглаар боттуг арганы хамыктың мурнунда оларга амгы үеде тыпсыр херек. ССРЭ-ниң Күрхандырылга органнары кооперативтерге улуг дузаны чедирер ужурлуг. Олар садыглаарынга өөренип алыр, инициативтиг болуур, курлавырларны дүрген илередир, бүдүрүлгелерде артыкшылдыг чиг эттин, материалдарның болгаш бүдүрүлге артынчыларының дугайында информацияны экижидер, ол бараннарның дотаамал ажылдаар делгелге-садыын органи-застаар хүлээлгелиг.

Улус депутаттарыныың черчер Советтери болза экономиканың кооператив секторунуң хөгжүлдезин башкарар, ону социалистиг тургузуушкунның күчүлүг чепсээ болдурар ужурлуг деп, илеткелчи медеглээн. Чонның эрге-чагыргазының эң-не хөй төлээлекчилериг органы болур чогум..на олар эргелерин болгаш аргаларын бүрүн ажыглавышаан, эде тургустунуушкунның кол угланыышкыннарынга бистиң күштеривисти көөдедир массалыг характерни кооперацияга хандырар ужурлуг.

Чаа Хоойлунуң чаартыкчы ёзузу чаңгыс хепке таптагган чоруктуң кандыг-даа хевиринге, кампания сундуушкунунга, бодалдың болгаш ажылдаарының дөгейленген чорууңга көңгүс дүүшпес. Кооператив шимчээшкининиң боттуг, хөгжүп орар организмин бюрократизмниң моондаа бооп туда бээрин эң-не эгезинден бээр болдурбазы кол чүүл болуп турар. Бүгү ажылды тодаргай, бүгү тала-биле бодамчалыг организастаар херек. Аъш-чем продуктулары, үлеттүр бараннары-биле, регион бүрүзүнге амыдырал болгаш еске-даа ачы-дуза чедирилгезинге хереглелдерни хандырарын хамыктың мурнунда экижидер кооперативтерни бирги ээлчегде тургузары көрдүнүп турар.

Аъш-чем фондузун көөдедиринге ээдээш эвес үлүүн кооперация киирип шыдаар аргалыг. Ол сорулганы шинтпирлээринге колхозтар-биле чергелештир көдээ ажыл-агыйлыг болгаш хереглел кооперативтериниң бүгү хевирлерин киириштирери чугула. Үгле Советтериң дузазы-биле кооперативтер район, хоорай, область, край, республика бүрүзүнүң экономиказынга көскү черни кыска хуусаада ээлеп болур.

Күрүне эргелелиниң бүгү чадаларының дугуруштунган болгаш шинтпирлиг хемчегленинден чедиишкин база үлүүбиле хамаарыжыр апаар. Никти чонның эрге-ажыынга дүүштүр кооператив шимчээшкинин хөгжүдерингге бүгү талалыт идигни бээринче оларның күженишкиннери угланган турар ужурлуг.

Кооперация дугайында хоойлуну 1988 чылдың июль 1-деп эгелеп күштүг болдурарын саналдап турар. Ye дээрге, дыка кыска болуп турар деп, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы демделээн. Хоойлужудулганың чамдык үлүг актыларын эде көөрү чаа Хоойлуну чогуур үезинде күштүг болдурарының чайлаш чок нелгелдеи болуп турар. ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хамаатыг, а ол ышкаш чер хоойлужудулганың үндезиннери мәңгә хамааржыр.

Кооператив шимчээшкининиң көдүреги — эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң онза сагыш салыышкынының чүүлү-дүр. Кооперацияны идепкейлиг дөгкип, ооң үлүг аргаларынга даянмышаан, регион бүрүзүнүң, ниитизи-биле республиканың комплекстиг хөгжүлдезиниң сорулгазын чайгылыш чок-ка болгаш күженишкиннит шинтпирлээр кылдыр ажылгеректи шак ынчаар органнарастаавы чугула. Ол дээрге бот-хандырылгаже, бот-эгидиишкинче, регионда чоннүң акша өрулгаларының болгаш чарыгдалдарының дүүшкен турарынче чугула оруң-тур. Кооперацияны хөгжүдеринге идигни эргелелдиң адырлар органнары база долу хемчээлдиг бээр ужурлуг.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң амгы сессиязы болза бистиң чуртувуска дыка харыысалгалыг үеде, совет ниитилелдиң хөгжүлдезинде эргилделиг үечадага болуп эртип турар..дыр деп, Н. И Рыжков түңнелинде чугаалаан. Кооперация дугайында хоойлу болза Төрээн чуртувустуң салым-чолугага төөгүлүг ол үениң ёзузунга дүүшкен. Хоойлуну чонга бараан болдурары — ол дээрге чоннуң чаагай чоруу, бистиң бедик идеалдарывыстың эргежээзы дээш улам-на улуг күженишкин-биле ажылдаарыдыр.

(Илеткелдн допчулап парлаан).

Эде тургустунуушкун: айтырыглар, бодалдар

«ӨСКЕЛЕЙ» БЕРГЕННЕР ЧУРУМЧУДАР УЕ КЕЛГЕН ФЕРМАМГА АЖЫЛДАКСААР МЕН

Амгы үеде чер-черде эде тургустунуушкун чоруп, ооң киржикчизи —кижи дугайында сагыш салыышкынны күштелдирип турар болгай. Бистиң Каа-Хем районда «Енисей» совхозта бо талазы-биле ескерлиишкин болбайн турардыр. Ооң чижээн ыяктан дилевейн, сөөлгү үеде мээң бодумнуң таварышкан бергелеримден көргүзейн.

Ук совхозка саанчылап 24 чыл 3 ай дургузунда ажылдаан мен. Бо үениң дургузунда багай диртпейн келгеним шын, харын чамдыкта мактадып, шаңнадып-даа келдим.

Сөөлгү ийи чылда кадык баксыраан, ооң уламындан эмнелгеге чаңгыс эвес удаа чыдып келдим. Ол байдалды көргеш, эмчилер өл-шык черге ажылдавас деп түңнел үндургеш, шынзылга бижик берген. Ынчангаш, бо чылдың апрель 14-те саап турган инектеримни еске кижиге хүлээттим.

Ол меңээ дыка аар болган. Чээрби ажыг чыл дургузунда кылып келген, өөренген ажылынган чарлырга черле берге болуру шын. Оон ашыда мал ажылынга ажылдап чораан стажымның бүдүн 25 чыл болурун база күүзээн мен.

Ындыг бодал-биле бригадирден дилег кылдым. Фермага еске чиик ажыл тып бээрин дилээн мен. Чогум кичээнгейлиг көрген болза, бар турган чүве. А бригадир баштай манаткаш, ооң ажыл чогунга чылдагаанналш, хүлээп албаан. Мээң коллективимге ажылдаар дээн күзелимни ол ынчаар деткиввээн.

Бодум партия кежигүнү кижи мен. Ынчангаш совхозтуң партия эге организациязының секретарындан, кадр килдизинден болгаш профэвилел комитединден база ындыг дилегни кылдым. Каш-даа четтим, түңнел чок болду. Каа-Хем РАҮК-түң юризинге-даа барган мен. Бо айтырыгны сайгарып көөрү-биле чедип кээрин аазаан база сураг.

Ам чеже ажыл кылбайн олурар боор, он шаа хонук кабинеттер ажии ажыдып келгеш, совхозтуң МТМ-зинде вахтёрлап ажылдай бердим. А фермага ажылдакаар күзелим ам-даа хевээр.

Бодумнуң тургузуп турар айтырыымның чөптүүн азы чөптүг эвезин эки билбезимден ук даргаларның аттарын адавадым. Ол дээш буруудатпазын диледим. Бир эвес чаазын турар болзумза чүге меңээ таптыг тайылбырлап бервезиң? Азы боттары билбес бе? Билбес болза ооэун шыны-биле чугаалаза, ажык-чарлыг үе-дир.

Зоя ЧАДАА.

Партияның болгаш чазактың не кижиге көргүзүп турар буяны улуг болгай. Ында маргылдаа чок. А ооң күүселдезин чер-черде органнар боттандырар ужурлуг. Олар тоомча чок болур болза-ла иелер бергедээшкинге таваржып, ёзулуг бюрократ кижилерниң арнын көөр апаар. Мен бодум ындыг байдалга таваржып чор мен.

Херектиң ужуру мындыг. Эрткен чылдың май 24-те үш дугаар уруум бажаан мен. Ону бир харга чедир азыраар пособиени ажылдап турганым «Ак-Чыраа» совхоз төлээр болгай. Олче билдиришкин киирип, херек документилерим дужаап каан мен. Ынчан июнь ортан үези турган чүве.

Июль айда совхоз конторазынга чеде бердим. 50 рубль пособиени алырым ол. Меңээ акша санаваан деп элдеп медээни бухгалтериядан дыңнаш, кадр килдизинге барып, ооң чылдагаанын ылавыладым. «Документилериң чиде берген» деп, ол чүү-даа болбаан чүве дег харыылаап, катап кылдыртып эккел деп «даалга» берген.

Ону катап кылдыртказ база дужаадым. Ынчап турумда августа четкен. Пособие төлээр түржүк «Ак-Чыраа» совхозтуң директору Дангаа Майын-ды мени чурттап органым бажыңдан үндүр сывыртап эгелээн. Чылдагааны—ашаам өске совхозче ажылдай бергенинде. Ол шын чүве. Мээң өөм иштин «Торгалыг» совхоз профтехучилищеге өөредип алган чүве, ынчангаш ол ында ажылдай берген. А мен «Ак-Чыраага» ажылдаар кылдыр дугурушкан улус бис.

Шак ынчаар ону чылдагаан кылгаш, бажыңдан үндүрүп эгелээни ол. Будуп, дерип, септеп алган бажыңымның харааданчыы ажжок. Ам канчаар, негелдени күүсеткеш, октябрьда Чаа-Сүүрда аваам сугже көжүп кирип келдим. Үш чаш уруум-биле оларның бичии бажыңында чеже сыңмарлажыр, хос бажың төлезилеп алдым.

База-ла бежен рубль пособием бодап, совхоз конторазынга кирдим. Директорнуңдаа, бухгалтерлерниң-даа харыызы чаңгыс: «өске» совхозче көшкен кижиге пособие төлевес, чаа барган совхозу төлезин, район төвүнден келген даргаларның айтыышкыны ындыг. «Торгалыг» чүге меңээ төлээр чүвел, аңаа ажылдап турган эвес мен!» деп элдепсинип айтырарымгада чүве үнмээн, огудуг харыы бербээн, чүгле «Чок» деп каан, ол-ла. «Бистиң билбес чүвевис-тир, район төвүнден айтыр».

Ол сумени хүлээп алгаш район прокурорунче ийи удаа билдириишкин киирген мен, улус судунче база ынча катап бижидим. Мээң чагаа-бижиктерим сугже каггап даш-биле дөмей, олчаан баргаң.

Шак ынчаар хөй уруглуг ие кижи «Ак-Чыраанның» бюрократтарынга удур бир чыл хире демисежип келгеш, кандыг-даа түңнел чок артканымдан редакцияже бижикир үжүрга таварышканым ол. Кым меңээ дуза көргүзерил? Азы мындыг хензиг, үүрмек айтырыгны төп черлер шинтпирлээр чүве бе? А ындыг болза тус черде удуртукчу даргаларның херээ чүл?

Марина ДОНГАК.

Бистиң ий суурувуста сөөлгү үеде хуу машиналар, мотоциклдер көвүдээн. Оларның көвүдээнинге ким магадап, сөрбес боор. Ол дээрге бистиң суурувустуң ажылчы чонунуң амыдырал-чурттал газының байшыыраан, акша-хөрөнгизиниң көвүдээнинің хереченээ-дир.

Ындыг-даа болза, ол машиналарны, мотоциклдерни мунган кижилер суурнуң кудумчулар аразында дүне-даа, хүндүс-даа кандыг-даа кудумчу чурумун сагывас, оруктарның ол-бо талаларын-биле орук чок черлеп маңнадыр. Ооң уламынан ында тарып каан ыдыктарны, от-сигенни база бастырып-даа турар. Харын-даа чамдык бажыңнарның херимнерни буза үстүрүп каан боордур.

Шак ындыг кижилерни райкүүскомнуң иштики херектер кылдызы, көдээ Советтиң күүскому хайгааралга ап, хемчээн алыр болгаш чурумчугар үезин келген боор деп бодаар мен.

Дмитрий АИР-САНАА.
Тожу район.

ДЕЛЕГЕЯ МЕДЭЭЛЕРИ

Р. Рейганның меделгели

ВАШИНГТОН, (СЭТА). АКШ-тың президентизи Р. Рейган чоокта чаа Коннектикут штаттың Нью-Лондон хоорайында Американың эрик камгалал академиязының доозукчуларынга чүве чугаалаан. «Удавас Москвага бирги аян-чорукту кылып чеде бергеш, Чиңгине секретарь М. С. Горбачев-биле дөрт дугаар ужуражылганы кылыр мен. Ужуражыышкынга чугаалажыр айтырыгларны сөөлгү каш ай дургузунда эки сайгарып келдим. Колдуунда дөрт чүүл айтырыгга хамаарыштыр чугаа болур: кижиниң эргезинин, тус-тус девискээрлерде боон турар чепсектиг демисел, чепсегленииишкинин дүжүрериниң айтырыгларын болгаш ийи таланың аразынга дүржулга солчуушкуну — бо чүүлдерге хамаарыштыр чугаалажыышкыннар болур» деп, ол чугаалаан.

Афганистандан совет шеригларни үндүрүп эгелээнин президент эки деп демделээн-даа болза, ол чурттуң оппозицияда турар күштеринге дуза көргүзерин АКШ соксатпас деп медеглээн. Кижиниң эргезинге «улам долу хүндүлээри дээш» АКШ туржур деп чугаалаан.

Башкыларның негелдези

БУЭНОС-АЙРЕС. СЭТА-ның корреспондентизи Юрий Рублевскийниң дамчытканы болза: Чили башкыларның хөй хүннүг марыжы Сантьягога доозулган. Олар ындыг аргабиле бодунуң ядараңгай байдалынче эрге-чагыргаларның болгаш хөй-ниитиниң кичээнгейин хаара тударын оралдашкан.

Чилиниң соңгу талазында Арика хоорайдан болгаш Чилиниң эң-не мурнуу чүгүнде Пуэрто-Монт хоорайдан ийи колонна май 11-де найысылалдың талазынче үнүпкен. Орук ара оларга чили школага Пиночеттиң ёзу-чурумунуң кембуруулуг хамаарылгазының түңнелинде ажыл чидирген башкылар каттыжа берген. Олар чырыдыышкынның хереглелинге акшаландырыышкынны улгаттырарын, ажыл төлевирин көвүдедирин негеп, массалыг-биле ажылдан үндүреринге удурланганнар.

Оларның негелделерии эргечагыргалар күүсетпээнде школа ажылдакчыларының демисежирин соксатпас дээн шинтпирлиг чоруунуң дугайын Сантьягога болган митингиге чүве чугаалаан, Чили башкыларның федерациязының даргазы Освальдо Вердуго медеглээн.

Элээн каш неделя иштинде студентилерни үндүрерии уламчылап турар.

Дүжүп берген

ДЕЛИ. (СЭТА). Амритсарда алдын дуган комплекизинге камгаланып турган террористер боо-чепсээн дужаап берген, эрге-чагыргаларга дүжүп берген. «Сикхтерниң шажының ыдыктыг чери алдын дуганны аңаа камгаланып турган дээрбечилерден хостаары доозулган. Комплекстиң девискээри экстремистерден долузубиле хосталгаң деп, Пенджаб штаттың полициязының кол директору К. С. Гилл медеглээн.

Май 25 — Африканы хостаарының хүнү

КЕЛИР ҮЕЖЕ БЕРГЕ ОРУК

Бо чылын Африканы хостаарының хүнү Африка чаңгыс эп организациязының (АЧО) «моңгүнә юбилейи-биле капсырлашкан. Диптиң политиктиг кол ажылдакчыларының демделген турары-биле алырга, АЧО 25 чылдар иштинде чогуур айтырыгларны шинтпирлеп шыдаваан, экономиктиг улуг бергелерге чүрт бүрүзү болгаш бүдүн дип таваржып турары хевээр. 1963 чылда Африка чаңгыс эптиң кол принциптерин Аддис-Абебага тургузуп турган үеде ооң удуртукчулары келир үеже оптимизм-биле көрүп турган болза ам ол пессимизм-биле солушкан деп АЧО-нуң хоочунарының бирээзи Танзанияның баштайгы президентизи Дж. Ньерере чугаалап турар. АЧО-нуң амгы даргазы, Замбияның президентизи К. Каунда: «Африка келир үеде экономиктиг, политиктиг болгаш социал улуг кризиске таваржыр» деп сагындырып турар.

Бо чүүлдер 25 чыл иштинде Африка чурттарының чаңгыс черге таптал турганының хереченизи эвес-ле болгай. Социал-экономиктиг хөгжүлдеге ол диптиң чурттары чамдык чедиишкиннерни чедип алган. Чижээ, Зимбабведе шаанда ак кештиглер ажыглап турган черлерни тараачыннарга дамчыдып бергеп. Ангола үлетпүр продукциязының дөрттүң үш кезиин берип турар бүдүрүлгелерни күрүне контролюнда тургускан. Эфиопияга улусчу эрге-чагырганың 15 чылдарында үжүкбижик билбес чорукту 95 хуу турганындан 30 хуу чедир кызырган. Диптиң барык бүгү чурттарында кадык камгалал системазын тургускан.

Чедиишкиннер бар-даа болза чидиг айтырыглар артпышаан. Чижээ, хамаарышпас чорукту чедип алган чурттарның хөй нуруузунда санитария-гигиена хемчеглери, иечаштың камгалалы дыка четпес. Ындыг турда-ла чоннуң саны улам өзүп турар. 1960 чылда Африканың ниити чону 230 млн. кижи турган болза, ам 470 млн. кижи апарган, а 2000 чылда 800 млн. кижи чедерин шинчилел көргүскен.

Сөөлгү чылдарда Африканың бойдузунда чидиг айтырыглар тургустунган. Неоколонизаторларның бойдус байдаан кам-хайыра чок ажыглап тураарының түңнелинде экология байдалы баксыраан. Чыл санында-ла 50 дөрбелчин км черни элезиннер дәй ап турар. Африка дип чылда-ла 3,6 млн. гектар ногаан аргаыышты чидирип турар. Африкада арга-арыг-биле эң-не байлак Кот-Д'ивуар деп күрүнеге 50 чылдар үезинде 15 млн. га арга-арыг турган болза ам чүгле 2 млн. га хире арткан.

Шаанда Африкага 25—30 чыл болгаш-ла бир катап какдаашкын бооп тургэн болза, ам 3—4 чыл болгаш-ла бооп турар апарган үжүру ында. Бичии чаашкын дүжүткө магадылал болбайн турар, ооң-биле кады чазый шартылаалар үңүштерни массалыг-биле үзүткап турар. Бо айның эгезинде чалгынныг ол хээкчилер Мароккога, Алжирге, Туниске, Малиге, Нигерге болгаш Чадка улуг когаралды чедирген. Чалгынныг хээкчилер ам Мозамбиктиң, Замбияның, Танзанияның, Ботсванаың кырында айыылды дыргелдире берген.

Бойдус халавының түңнелинде 1970 чылга деңнээрге, Африкага чоннуң кижи санынга онаашты аъш-чем бараннарын бүдүрери 160 кг турганындан 100 кг чедир кызырылган. Шаанда диптиң чурттары чыл санында-ла даштыкыже 1 млн. тонна тараны үндүр садып турган болза ам 10 млн. тоннаны киир садып ап турар. Чурттакчы чоннуң 60 ажыг хуузу ядыы-түрең байдалда, 150 млн. кижи азы үш кижиниң бирээзи-ле аштап, чедир чем-ненмейн турар.

Дайын халавынга таваржып турар чурттарның байдалы дыка берге. Эфиопияның соңгу можуларынга көстүп көрбээн каңдаашкын болган, ооң-биле кады сепаратистер ында дайын чорудулгазын чорудуп турар болганда, черин болгаш малын чидирген миллион-миллион тараачынарга аъш-чем аймаа чедирип бээри бергедеп турар. Мозамбикте Мурнуу Африка Республиканың акшаландырып турар дээрбечилери хөделип турарындан 3 млн. ажыг кижилер чер ажылдап кылыр аргазын оскунган, бажыңнарын, фермаларын каггаш, хоорайларже, чазак шеригларининг камгалалынче чорып туруп берген. Сөөк-язылгакчыларының болгаш УНИТА-ның дээрбечилериниң Анголаже үзүктел чок халдаашкыннарының түңнелинде көдээ чоннуң 40 хире хуузу чурттап турар черлерин каггаш чоруткан. Биргээр чугаалаарга мурнунда аъш-чемни бүдүрүп турган кижилер ам чүгле хереглекчилер апарган.

«Мурнуу Африка Республиканың дорт халдаашкынынга таварышпайн турар чурттарга удур чарлаттынмаан экономиктиг дайынны барыын чүк чорудуп турар» деп Конгонуң «Этүмба» солуну бижээн.

Мурнундагызында ышкаш, кара диптиң рыногун империалистиг күрүнелер контрольдап турар. Африка күрүнелериниң даштыкыже үндүр садер бараннарының өртээн кара сагыштыы-биле кызырып, боттарының саткан дериг-херекселдериниң өртээн империалистер улгаттырып турар. 1980 чылдың соонда чиг этке (нефть чокка) өртектер 26 хуу кызырылган. А үлетпүр кылыгларының (империалистерниң садып турары) өртээ 40 хуу өскен. Чад акша саарылгазының 90 хуузун хөвең саткаш, ап турар, а Уганда акшаны чүгле кофе саткаш алыр, монокультура экономикалыг чурттарга «ертектерниң ындыг хачызы» улуг когаралды чедирип турар.

Барыын чүк чурттары чээли политиказының дузазы-биле кара диптиң база мөлчүп турар. 1988 чылдың эгезинде Африканың өрези 230 млрд. доллар чедер дей берген. 1990 чылда Африка чурттарының ол өрези 275 млрд. доллар чедерин санаан. Мозамбик, Сомали, Судан чижектиг чурттарның чээли өрезинин хуузун төлээринге оларның даштыкыже үндүр садып турар бараннарының өртээ безин четпес. Мадагаскар, Малави, Танзания, Уганда, Заир, Замбия чижектиг чурттар империалистерден алган чээлизинге немей 50 хууну төлеп турары оларны үптеп турарының чижээ-дир.

Бо үүлдерден чайлаар арга бар бе? Африка чаңгыс эп организациязының министрлер көвүлелиниң Аддис-Абебага эрткен сөөлгү сессиязында Африка чурттарының демисежирин соксатпас дээн шинтпирлиг чоруунуң дугайын Сантьягога болган митингиге чүве чугаалаан, Чили башкыларның федерациязының даргазы Освальдо Вердуго медеглээн.

Элээн каш неделя иштинде студентилерни үндүрерии уламчылап турар.

Ш Ы Н 3-кү арын 1988 ч. май 25

СЕТКИЛДИҢ ЧЫРЫЫ

Абхазияда Пицунда хоорай-биле кыдыг-кызыгаары тутчу берген Лидзава деп суур бар. Адамия кудумчузунда № 3 бажыңга бистиң чуртувустуң бүгү булуңнарындан база даштыкы чурттардан келген кижилер хүннүң-не үзүктелбес. Ол бажыңга чораанывыс апрель 2-де дыка хөй кижи аалдап келгеш барган. Ында кижилерге сонуурганчыг чүү барыл! Ырактан көөрге, кожазында бажыңнардан ооң ылгалыр чүвези чок.

Тус черниң чурттакчыларының тудуп алыры ышкаш ийи каъттыг улуг бажың. Ону кат-чимис болгаш тарымал ыяштар бүргээн. Чоокшулап келгеш, харын, бажыңның даштыкы шимелдези өске бажыңнардан ылгалдыын кижи эскерер. Херимче кирер эжиктиң солагай талазында «Абхазияга Совет эрге-чагырганы тургузар дээш демиселдиң база хамааты дайынының маадырлары» деп тураскаал стенд бар. Н. Лакоба, М. Джикиуба дээш оон-даа өске абхаз революсчуларның — Абхазияның оолдары, Совет Эвилелиниң Маадыры 18 кижиниң чуруктарын кижи көрүп каар. Херим иштиниң оң талазында суг дээрбези бар. Бажыңның ийиги каъдынче чада ээргиишталип үнген. Үстүкү каътта корабльдиң башкарылга тырызын кадап каан. Ынчангаш бажың бир-ле черже эжиндирип бар чоруур корабль дег сагындырар.

Ол № 3 бажыңда Г. Я. Хецурианиниң музей-бажыңы бар. Музейже кирип бар чыда: «Шупту кижилерниң шынчы күш-ажылын хүндүлээр мен, ынчангаш ажылдаарынга ынак мен. Күш-ажылга уругларывысты чаңчыктырааалыңар!» дээн сөстерни номчуур бис. Ол дээрге музей-бажыңның үндезилекчизи Георгий Ясонович Хецурианиниң сөстери-дир.

Георгий Ясонович бичиизинден-не сонуурган кижи чораан. Ооң сонуургаар чүүлдери янзы-бүрү. Машина-техникадан эгелээш суг дээрбезинге чедир. Колхозка кирип алгаш, ооң чаңгыс ааӈ ажылынга, корум-чурумунга чаңчыкпаан. Георгийниң сонуургак бүдүжүн олутпай чурттапга чаңгыс черге тудуп шыдаваан. Ынчангаш Абхазияны бир кылдыр кезип, аңгы-аңгы ажылдарны дугуржулга ёзугаар кылып чораан. Амыдыралының иштинде Абхазияның шапкын хемнеринге үжен ажыг суг дээрбезин, беш гидроэлектростанцияны бо дескел чок кижи тудушкан. Ооң ындыг чаңы чамдык кижилерге таарышпаан, ону нүгүлдеп, ат салбаан чагааларны эрге-чагырга органнарынче бижип шаг болган. Каш-даа катап хыналда келген, Георгий Ясоновичиниң бүдүрген үүлези-даа, алган шалыңы-даа шынчы. «Оглаадыкчы ажылдың шаңналы» деп хыналда санында бадыткаттынып турган. Музей-бажыңда делгээн 200 муң ажыг экспонатты Хецуриани 20 хире чыл чыып келген.

Музейниң экспонаттары солун. Абхаз улустуң идик-хеви, ажыл-агыйының дериг-херекселдеринден эгелээш, виноград ыяжының чиңге бүдүүнден чазаан шажыныы кас демдээнге чедир бар. Кыш боорга, тарып каан сиген-биле дештындан чылыглап алыр, чайын ону ап каапкар, тал бүдүктеринден арган чадагай одаглыг бажың (ындыг бажыңнарда абхазтар ам-даа чурттап турар), кезектеридыргаш, кадыр черлерже чүктеп үндүре бергеш, дедир эптээш, аът-биле ыяш сөөртүр чиик шанактар дээш абхаз чоннуң амыдыралының, ажыл-агыйының, уран чүүлүнүң, төөгүзүнүң дугайында чүүлдер эндерик. Оларны кандыг-даа система, тематика чок делгээн. Ынчангаш кижи дараазында чүнү көөрүн баш бурунгаар билбес, көрүкчүнүң сонуургалы чавырылбас.

Музей-бажыңны тургузарда, Георгий Ясонович кымдан-даа дуза дилевээн, күрүнеден чаңгыс көпеек-даа албаан. Бодунуң хууда ийи каъттыг бажыңынга музейни тургускаш, ооң эжиин чоңга ажыткан.

Музейни сонуургап көрүп турувуста, шекпен херекдээштиг, төгериктиг бөрттүг, улгады берген кижи кирип келди. Даштындан көөрге, алдан хире харлыг. «Георгий Ясонович боду бо-дур»—деп, музейниң ажылдакчызы чугаалады. Көрүкчүлер ону долгаан-на үглей берген. Ооң хары алдан эвес, удавас чеденнээр кижи болду. Айтырыглар оон-моон төктүп-ле тур:

— Адааргак кижилер силерни буруудадып бижип турган дээр ийик бе?..

— Бир эвес чүнү-даа кылбайн чораан болзумза, кым-даа мени адааргавас ийик...

— Силерниң кылып билбес чүвеңер чок дээр-дир!..

— Мен кижилерден, кижилер мейден өөренип чоруур. Чамдык кижилер бажы-биле бодап шыдаар, холу-биле кылбас, а өскелери чогаатпас-даа болза, холу-биле кылыптар. Мен холум-биле кылыр кижи мен. Эстом эжим бар. Кырында эвес, а адаанда дажы долганып суг дээрбези кылып алды. Ооң чажыдын менээ ажыттады. Дээрбезиниң иштинче безин кирбеди. Ону билип алыксап чоруур мен. Кижи биле чер — эң хамы чүүл ол. Шупту билиглерни оон ап чоруур бис.

— Чүге музей кылыр деп шиитпирлээн силер?

— Кижи бүрүзү чырык черкырынга бүзнниг исти арттырып каар ужурлуг. Эл уруг-дарыг-даа, туткан бажың, олурткан ыяш-даа болгай-ла. Мен чүгле бодумнуң эвес, а өске кижилерниң изин база арттырып каар күзел-биле музей тургузар деп шиитпирлээн мен. Бо музей мээң чонумнуң, мээң чуртумнуң, чаңгыс черчурттугларымның төөгүзү-дүр.

Георгий Ясонович Хецурианиниң тургускан музей-бажыңынга улусчу музей деп атты 1984 чылда тывыскан. Эрткен чылын улусчу музейни Лидзава суурнуң удуртур органнарының эргезинче шилчиткен.

—Назыным дегээн. Мону эжаап, карактаар шеам чок болду — деп, ол чугаалады. — Кол-ла чүве — кижилер маңаа келгеш, сеткилинге чырык чүүлду арттырып алзын.

Шаңгыр-оол СУВАН.

БЫЖЫГ БИЛИГНИ БЭЭР ДЭЭШ

Сержиң Хертековна Маныш-оол 1957 чылда Кызылдың башкы училищезин доосжан. Аныяк башкыны Бай-Тайга районнуң Бай-Тал ортумак школазынче чоруткан. Ол аңаа үш чыл башкылап тургаш, бодунуң амыдырал-чуртталгазының аайы-биле Мөңгүн-Тайга районнуң Мугур-Аксы ортумак школазынга башкылап эгелээн. А 1961 чылдан эгелеп бо хүннерге чедир коммунист башкы Мөген-Бүрен школазында ажылдап чоруур.

Кызымак башкы Кызылдың педагогика институдун бот-өөредилге-биле доозуп алган. Школаның өөредилге эргелекчизи Сержиң Хертековна башкыларның кичээл бүрүзү шынарлыг эртсин дээш чогаадыкчы дилээшкиннерлиг ажылдап турар. Ол боду 9—10 класстарда төөгү болгаш обществоведение кичээлдерин башкылап турар. Өөреникчилерге быжыг билигни бээр дээш ол башкылаашкынның депшилгелиг аргаларын кичээлдеринге ажыглап келген.

Иргит УСПУН-ДОРЖУ.

ЧУРУКТА: башкы С. Х. Маныш-оол.
Авторнуң фотозу.

ТААРЫМЧА ЧОК

Бай-Хаак суурда эмчилерниң ниити чуртталга бажыңы бар. Ында колдуунда-ла өг-бүлелиг улус чурттап турар.

Мен 1983 чылда медицина училищезин доосжаш, Бай-Хаактың төп эмнелгезинге ажылдай бердим. Чурттап турар черим үстүнде адааның ниити чуртталга бажыңында чаңгыс өрээл. Аңаа кээп чурттаанымдан бээр беш чыл эртип тур. Элдеп чүве, ынча үе иштинде аңаа чаңгыс-даа септелге чорутпаан. Эмнелгениң эргелекчилери улуг эмчилер солчуп-ла турар болгаш ындыг чүве ийикпе, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузарынче сагыш салбастыр.

Аңаа чурттаары берге, а харын-даа айыылдыг: кыжын соок, ханалары болгаш дээвийри ирээш, чугайлаан малгажы хоорлуп бадып турар, сайгылгаан лампазының сыырындак демирлери, та кайы шагның чүве, саспак, узукчазык болгаш, өрттенип турар. Ынчангаш айыылдыы кончуг.

Удавас өг-бүле тудар деп турар мен. Ол ниити чуртталга бажыңының септээрин, чок болза, чурттаар таарымчалыг бажың бээрин дилеп, эмнелге эргелекчизи улуг эмчиге-даа, кедээ Советке-даа, райкуускомга-даа барган мен. Ындыг-мындыг тодаргай дорт харыы бербейн, беш чыл иштинде «ыттан эрттирип» келдилер. Ам канчаарыл? Оода септелгени дарый эки кылдыртыр чүве болза деп чурттакчылар чылдын манаар-дыр бис.

Ирина ОЮН,
эмчи сестразы.
Таңды район.

Аныяк шыдыраачыларны белеткээр

АРГА-СҮМЕНИ КАДАР

Бистиң республикада харназыны улгадып келген шыдыраачыларның хөй боол турары таварылга эвес. Улгадып келген улустар бажыңнарында, малчыннар өглеринде колдуунда-ла шыдыраалыг боол турар. Канчап өөренип алганыл? Ындыг айтырыг тургустунуп кээр.

Бодум бичии тургаш, улуг улустарның чайын даштыгаа бөлүк кылдыр мөөннежип алган шыдыраалап турарын бола көөр турдум. Шыдырааның эге билиин ол-ла улустардан өөренип алдым. Школага 6 класска шыдыраа оюнунче улам хаңылап кире бергенимни ам өөрүшкү-биле сактыр мен. Бистерге тускай шыдыраа секциязын ол үеде кым-даа чорутпайн турган.

Амгы үеде шыдыраа оюнун нептередиринге таарымчалыг байдал бар. Республикада бирги разрядтың шыдыраачыларының саны безин ковудээн. Ол шыдыраачыларның хары колдуунда-ла 40 хар ажа берген.

Тывада шыырак шыдыраачыларның бирээзи Моңгуш Боре-Хөөвич Кенин-Лопсан чогаалчы-даа, төөгү эртеминиң кандидады-даа кижи болганда, тыва дыл кырынга методиктиг номну бижип болурунуң аргалары бар дээрзинге бүзүрел бар. Ол шыдыраачының Тывага шыдыраа оюнун нептередир талазы-биле хөйну кылганын демдеглээри артык эвес. Өөреникчилер аразынга бирги разрядтың шыдыраачыларын белеткээриниң аргалары бар дээрзинге өске эштер каттыжар боор деп идегээр мен. Эрте-бурунгу шыдыраа оюнун хүндүлеп, өөренип, чажыттарын дилеп, тып, аңаа талантылыгларны илередип тыварынга кым-даа оларга дузалажыксаар.

Чулар ДОПЧУН.

Эки кижилер дугайында

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИН САКТЫП ЧОРУУР

Март айның сөөлгү бир хүнүнде район төвүнүң Культура бажыңынга башкылар коллективтериниң бот-тывынгыр урал чүүлдүң көрүлдезиниң түңнел концерти чорупп турган. Элчеглиг номерни чарлаптарга, сцена кырынга угулзалаан национал тыва хептиг херээжен кижи үнүп кээп, баянның үделгези-биле «Авай», «Москва чоогунуң кежээлери» деп ырларны тыва, орус дылдар кырынга ырлап доозарга, залда көрүкчүлер диңмиттиг адыш часкаан, бичии пионер уруг чечекти барып тудускан. Кымыл ол? Тээлиниң № 2 школазының башкызы, улус өөредилгезиниң тергиини, Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы Мария Васильевна Дробышевская-дыр.

Ону ол районда таныбас, билбес кижилер ховар. Бодум аңаа школачы чылдарымда башкылаткан, Мөңгүн-Тайгага ажылдап тургаш, Хемчикче аъттыг ажып ора, Чинге-Каъттың алдын ууратынга турда, бажыңынга база хонган мен.

Концерт тараары билек, башкымны аңгы өрээлче чалап алгаш, амыдырал-чуртталгазын, ажыл-ижин сонуургап айтырар аргалыг болдум.

— Мээң дугайымны бодуң эки билир сен. Башкың ам кыраан, 64 хар ажа бердим—дээш, кезек ыыттавайн, бодаиып ор.

Ооң башкылап келгенинден бээр 47 чыл эрткен. Красноярскиниң башкы училищезин доосжан. Хакасияга башкылап чорда, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Фронтуже өске эш-өөрү кыстар ышкаш, санитар азы радист кылдыр чорударын каш удаа шериг комиссарнадынга барып дилээрге, ажы-төл өөредир кижи дээш чөпшээревээн.

Башкылаар шактарындан дашкаар бүдүрүлгеге ажылдап, акша-төгерик белекке берип, дайынчыларга уктар, хол-хаптары аргып, хептер даарап, типлелгени чоокшуладырынга бодунуң улуг хуузун хире-шаа-биле киирген. Дошкун чылдар диңмиреп эрте берген. «1941-1945 чылдарда эрес-маадырлыг чорук дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

Кадыг-бергеге дадыккан, арга-дуржулгалыг аныяк комсомолчу кыс РСФСР-ниң Чырыдыышкын министерствозунуң путёвказы-биле аныяк Тыва автономнуг областка ажылдаары-биле чедип келген.

1948 чылда келгеш, баштай Кызыл-Мажалыкка 4, Бай-Тайганың Чинге-Каът, Тээли школаларынга 36 чыл ажылдаан. Ынча хөй чылдарның иштинде школа директорлап, орус дыл башкылап, тус черниң оолдар, кыстарын эртем-билигниң, ажыл-иштиң делгем орунунче үдээн. Оларны санаары, сактыры берге. Үе-шагның маңының дүргеи эргериңден башкызы танывастаан-даа бол, олар ону утпас.

Чаңгыс районда кады ажылдап чорууру эмчилер Светлана, Александр Чимит-оол угбашкылар, СЭКП райкомунуң ажылдакчылары Сергей Хертек, Куусал Салчак, башкылар Николай Чаш, Маадыш Чавырал, Даваа Авыр, саң-хөө ажылдакчызы Севек Бертик-оол болгаш өске-даа өөреникчилери бар.

Орус дылдың методиктиг каттыжылышкынын доктаамал удуртуп келген. Ооң кичээлдери өске башкыларга ажык, кезээде чаа, чогаадыкчы, солун эртер. Көргүзүг материалдарын болгаш техниктиг херекселдерни ажыглап билир. Кошкак өөредилгелиг уруглар-биле ажылдаарының аргалары база онзагай. Өөреникчи бүрүзүнүң аажы-чаңында чедер, четпес таларны эскерип, оларның-биле ниити дылды кезээде тып ап шыдаар. Класстан дашкаар үелерде аас журналдарын, викториналарны, орус дыл хүннерин, кежээлерни эрттирип, тускай хуудустарны, хана солуннарны үндүрүп келген.

Кижиниң амы-хуу чуртталгазынга баш удур көрдүнмээн таварылгалар, бергелер база таваржыр. Үжен үш чыл мурнунда өг-бүлезиниң эр ээзи геологтар-биле кады ажылдап чорааш, тайгага хенертен чок апарган. Таварышкан ажыг-шужугну шыдажып эртер, ажылдаарындан аңгыда, ийи чаш оолдарын часкаан өстүрер улуг онаашкан. Оларның кайызы-даа авазының ажылдап турган школазынга 10-гу классты доозуп, тыва дылга арыг чугаалаар кылдыр өөренип алган.

Улуг оглу Александр Ленинградтың Дээди шериг-политиктиг училищезин дооскаш, Забайкальениң Кызыл Туктуг шериг округунуң бир кезээнде политиктиг килдис начальниги хүлээлгезин эрттирип турар. Оон бичези Виктор ажылчын мергежилди шилип алган, чер өрүмнекчизи мастер. Кайызы-даа өг-бүлелиг, ажы-төлдүг.

Эрткен чайын район төвүнге болган мурнакчы херээженнерниң слётунга санал бергеш, мынча дээнин блокнодумга бижип алган мен:

— Москва, Ленинградка аян-чорук кылып, Кавказтың Кара далай эриниң курорттарынга дыштанып тургаш, Бай-Тайгамче чаныксап, ижиккен, төрелзиниген чонумну, өөреникчилеримни сакты бээр мен.

Тээли суурга хурал-суглаа, оюн-тоглаа, маргылдаалар, байырлалдар ургүлчү болур. Мария Васильевна оон черле чыдып калбас, эңмежок хөй эш-өөрү, өөреникчилеринге хүрээлеткеш, баазыптар.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр).

1988-1989 өөредилге чылында **Кызылдың медицина училищези** сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур. Кирип өөренир салбырга фельдшер, санитар тускай эртемге 2 чыл 6 ай хуусаалыг өөренир, а эмчи сестразы тускай эртемге 1 чыл 10 ай өөренир.

10 класс дооскан эртемниг, 30 хардан өрү эвес назылыг кижилерни хүлээп алыр. Кирерин күзээннер орус дыл болгаш литературага (чогаадыг азы диктант), химияга (аас-биле) шылгалда дужаар.

Училищениң директорунга билдиришкинниге дараазында документилерни кожар: аттестат (боду-биле), № 286/у майык-биле эмчи шынзылгазы, чурттап турган черинден, ажылдап турган черинден шынзылгалар, өг-бүлезиниң байдалының дугайында шынзылга, күш-ажыл дептеринде ушта бижилге, 3х4 см хемчээлдиг бөрт чокка 6 фото-чурук.

Билдиришкиннерни июнь 1-ден август 14 чедир хүлээп алыр. Киреринин шылгалдалары август 1-ден август 20 чедир хүлээп алыр.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 2, хүлээп алыр комиссия.

Тыва АССР-ниң Күш-ажыл талазы-биле күркомитеди, «Шагаан-Арыг тудуг» трест штукатурлар, малярлар, плита салыкчыларының, мозаика чыыкчыларының өөреникчилериниң организастыг чыылдазын чорудуп турар.

Организастыг чыылда ёзугаар хүлээп алган ажылчыннарга ажылдап турар черинден чардыктырбайн, профессияларга өөредирин организастап чорудар. Бүдүрүлге чери 200 рубль хемчээлдиг бир катап дузаламчы төлээр. Өг-бүле чок кижилерге общежитие бээр.

Тудугнуң бүгү тускай эртемнеринге инженер-техниктиг ажылдакчыларны чалап тур, оларның-биле ажылдаар үезинде керээ чарып алыр болгаш чаагайжыттынган чуртталга шөлүн бээр.

Организастыг чыылдада ёзугаар ажылга кирип алырын күзээннер бодунга күш-ажыл дептерлиг, паспорттуг, шериг билеттиг болур.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: **Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Советтер бажыңы, 113, 114 дугаар кабинеттер, телефону —2-34-42; Шагаан-Арыг хоорай, «Шагаан-Арыг тудуг» трест, кадрлар килдизи, телефону — 2-64.**

ИХМ-НИҢ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУҢАР

Хамаатыларның карманнарындан, сумкаларындан акшалар, акша-хаптарын оорлаар чоруктар Кызыл хоорайда сөөлгү үеде удаа-дараа болуп турар апарган. Карманнар үжеп оорлаары колдуунда хөй кижи чыылган черлерге, ниитиниң автотранспортунуң иштинге, ярмаркалар үезинде болуп турар. Бо чылдың апрель 20-де хамааты Н.-ниң сумказындан 300 рубльди «1000 мелочей» магазинниң иштинге уштуп оорлаан. Ниитиниң автотранспортунга, магазиннер иштинге, барааннар садып ап чорааш серемчилелдиг болгаш кичээнгейлиг болурун хамаатыларга Кызыл хоорукуускомунуң иштики херектер килдизи сагындырып тур.

ИСТЕЛГЕЖЕ КИИРГЕН

Майның эрткен ийи декадазында (20 хонук дургузунда) Кызыл хоорайга 22 чолаачы автотранспортту ээрик башкарып чорааш, дагын катап туттурган, бо талазы-биле херектерни көөрү-биле истелге органнарынче киирген.

КӨРГЕН, БИЛГЕН БОЛЗУҢАРЗА...

Чаңгыс эвес удаа шиитпирип чораан, 1956 чылда төрүттүнген, Калинин облазы чурттуг Виктор Алексеевич Ступинни хууда өнчү-херекти оорлааны дээш Кызыл хоорукуускомунуң иштики херектер килдизи дилеп турар.

ГАЗ-53 маркалыг, ТВА 5638 күрүне дугаарлыг, 0138006 дугаар моторлуг, 411148 дугаар рамалыг автомашинаны билдинмес кижи Кызыл хоорайда он дугаар столоваяның чанындан март 10-да оорлап мунган. Ол автомашина бөгүнге чедир тывылбайн турар.

Бо таварылгаларның, бо кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында билир кижилер бар болза, Кызыл хоорукуускомунуң иштики херектер килдизиниң дежурныйынче, телефону — 02, республиканың Иштики херектер министерствозунуң дежурныйынче, телефону— 2—26—61, республиканың Иштики херектер министерствозунуң парлалга бөлүүнче, телефону —92—3—20 дыңнадырын дилеп тур бис.

КАИ экраны

БОТТАРЫНЫҢ БУРУУЗУ-БИЛЕ

Чурттакчы чоннуң кудумчуларга болгаш оруктарга боттарын канчаар ап чорууруидан автотранспорт ажылының үзүктелиишкин база озал-ондак чок болуру база хамааржыр. Бөгүнде чадаг кижилер, элдеп чүве, орук шимчээшкининге айыылды болдуруп турар. Чыл эгезинден бээр оларның бурууну-биле хөй озал-ондак болган. Орук шимчээшкининиң чурумун билбези, ону сагывайн турары кол чылдагаан болуп турарын болган таварылгаларының сайгарылгазы көргүскен.

Шимчээшкин чурумун сагыыры чолаачыларга-даа, чадаг кижилерге-даа албан. Ол дээрге озал-ондак болдурбазының долу магадылалы. Бир эвес чолаачы бүрүзү, чадаг кижи бүрүзү шимчээшкин чурумун сагыыр болза, автооруктарга озал-ондактар ховар болур ийик. Ындыг байдал бисте ам-даа тургустунмаан. Чадаг кижилер орук шимчээшкининиң чурумун сагывайн, кудумчуларга бо-ла кичээнгей болгаш серемчилел чок болу бээрлер. Ылаңгыя чоокшулап келген автомашинаның мурнунче кирери онза айыылдыг.

Эът комбинадында ажылдап турар М. Д. Моңгуш Кызылда пассажир автобүдүрүлгезиниң ГАЗ-24 чиик автомашиназынга орукту чадаг эртер черинден эртпейн кылаштап бар чорааш, Московская кудумчузунге үстүрткен, аварияның түңнелинде башка кемдээшкин алган, ол кижини нейрохирургияга чедирген.

Чадаг кылаштап чоруур чамдык кижилер, ажырбас деп бодап, кудумчунуң кайызындан-даа эртип турар. Ооң түңнелинде озал-ондак болур. Орукка ээрик кижи орук шимчээшкининге эң хөй айыылды болдуруп турар кижи ол. Арага угаан-сарыылды ышкындырарынга, хөй-хөй частырыгларны кылырынга чедирер. Херээжен В. Г. Чамзан арага ижип алгаш чорааш, май 6-да Кочетов кудумчузунга уткуштур чоруп орган автомашинага бастырып алыр часкан. «Агентство» остановказынга ээрик А. И. Доржуп автобус адаанче барып ушкан, айыыл хензиг-ле черден чайлай берген. Ээрик кижи долгандыр турар улуска айыыл-халапты кажан-даа, кая-даа чедирип болур, ынчангаш арагалаар чорук-биле демисел эң шиитпирлиг, эң шыңгы болур ужурлуг.

Орук-транспорттуң бүгү таварылгаларынга чүгле чадаг кижилер буруулуг эвезин билдингир. Чамдык чолаачылар боттарының эрге-хүлээлгелерин эки билир-даа болза, чадаг кижилерниң эргелерин уттуп турар. Эртпес ужурлуг черге чадаг кижилер чеде бээр болза, оларның буруузу билдингир, каракка көступ турар-дыр. Чадаг кижилерниң эртер үезин, черлерин чамдык чолаачылар херекке албайн турар. Чадаг кижи маңаай-ла дээш хөме чоруур таварылгалар ам-даа бар. Бо таварылгада көрдүнгени болза, автомашинаның шимчээшкинин чолаачы оожумнадыр, шуут доктаадыр ужурлуг. Солагай азы оң талаже ээр черлерге база ол чурумну сагыыр ужурлуглар. Ол дээрге элтиг база элчогу хамаанчокка сагыыр ужурлуг дүрүм-дүр.

Арага ижип алгаш автотранспорт башкарары онза ондактыг. «Тувгаз» чолаачызы В. В. Фурсов ГАЗ-53 автомашина-биле ээрик чорааныының хайындан май 11-де Ленин кудумчузунга чорааш, тротуарже үне халыдып, бир кижини өлур бастырып каан. Е. В. Кудреватин автомашинаны ээрик башкарып чорааш, (ол «Моңгулек» ресторанның повары) Кочетов биле Комсомольская кудумчуларының белдиринге П. М. Соболевти хөө таварыпкан, озал-ондакка таварышкан хамааты бөгүнде эмнелгеде чыдар. С. Е. Николаев автотранспортту ээрик башкарып чорааш, Е. О. Николаеваны үстүрүпкен, озал-ондакка таварышкан херээжен кижиниң байдалы кончуг берге, ол — эмнелгеде. Орук шимчээшкининиң чурумун хажыдарга, чүү чүвеге чедирип турарын көрүп көрүңер, чолаачылар.

Час болгаш чай, ол дээрге Тывага эң магалыг айлар. Шимчээшкин мынчан эң хөй болуп турары билдингир. Ынчангаш бот-боттарывыска кичээнгейлиг болуп көрээлиңер, кижилерниң, боттарывыстың алдын амы-тынывыска хайыралыг болуулуңар.

Валентина КЛЯВИНА.
Улус депутаттарының Кызыл хоорукуускомунуң иштики херектер килдизиниң КАИ инспектору.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

КИНО

МАЙ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Филёр» 9.30, 11.10, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан). **Бичии залга: «Робинзонада или мой английский дедушка»** 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Весёлое волшебство»** 9.00, 12.20, 13.50, **«Морозко»** 10.30, **«Маури»** 15.20, 18.10, 21.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Холодное лето пятьдесят третьего...»** 14.30, 16.30, 18.30, 20.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Артист»** 13.30, 16.30, 19.30 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: **«Гонцы спешат»** 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

АГААР

Бөгүн республикага булуттаар, биче чаъстаар, дагларга өл хар чаар. Хаттың дүргени секундада 9—14 метр чедер. Агаарның температуразы 14—19, чамдык районнарга 5—10 градус чылыыр.

Кызылга булуттаар, чагбас. Хаттың дүргени секундада 9—14 метр чедер. Агаарның температуразы 16—18 градус чылыг болур.

Автооруктарга кестүрү эки.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 25-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35—«Мен, сен база бис шупту». 9.20— «Печка кылыкчылары». Уран-чечен фильм. 10.40 — Медээлер. 10.50 — 11.50 — «Бузуренчиг-даа болза, элдептиг». 15.25 — Медээлер. 15.35 — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттары чугаалап тур. 15.45—«Хосталгаже чиик орук чок». Телефильм. Мурнуу Африка чонунуң демиселиниң дугайында. 16.40— Музыка шыгжамыры. П. И. Чайковский. Концерт. 17.30— «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы», 18.15 — Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязынга уткуштур. Теория айтырыглары. Социализмниң чөрүлдээлери: теория болгаш боттуг чүүл. 18.45—Бөгүн делегейде. 19.05 — Мультфильмнер. 19.45 — Экранда—кинокомедия. «Ийи койгун соондан». Уран-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.35— ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттары чугаалап тур. 21.45 — «Тайбың дугайында чугаа». Оратор уран чүүлүнүң америк ассоциациязының төлээлекчилериниң совет аныяктар-биле ужуражыышкыннарының дугайында. 22.45 — 22.55—Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Сыныш чок лама Иакинф Бичурин». 8.35; 9.35— И. О. Дунаевскийниң музыказы. 9.05 — Немец дыл. 10.05 —ОПТУ сургуулдарынга. Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. Өг-бүлениң мөзү-шынар үндезиннери. 10.35; 11.35 — Музыка. 6 класс. С. С. Прокофьев. Балет «Золушка». 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Чырык орук». Уран-чечен фильм. 13.40 — «Улуг кижилер болгаш уруглар». Док. фильмнер. 14.20 — Медээлер. 14.30 —15.45 — «Ак хам». 2-ги сериязы. 18.05—Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.45 — Делегей байдалының дугайында беседа. 18.55 — «Бистиң аалчыларывыс». Шушенскоениң ыры, танцы ансамблиниң киржикчилери-биле ужуражыышкын. 19.15 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Аъш-чем программазы — боттаныышкында», «Хүннүң айтырыгларынга». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!», 20.15 — Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге. 20.45 — «Кадык болуксазыңза». 21.00 — «Үе». 21.35 — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттары чугаалап тур. 21.45 — 23.05 — Өңнүктер экраны. «Карак албас көрүшк». Уран-чечен фильм. (Румыния).

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Скульптор Анна Голубкина. 19.15 — П. И. Чайковский аттыг делегей конкурузунуң лауреаттары. РСФСР-ниң алдарлыг артизи О. Каган (скрипка). 20.00 — 20.15 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Адрезивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39,15, кадээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41. солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арынзы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Шетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 138. ТС—00461.